

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्था
(महाराष्ट्रशासन पुरस्कृत)
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय,
३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलाव, मुंबई – ४००००१
रजि नं. एफ १६०९४ (मुंबई)
दूरध्वनी : २२६५३९६६ / फॅक्स : २२६३१३२५
Email rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क्र./ २०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे.

ह्या प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध होणारे ग्रंथ व नियतकालिके प्रतिमुद्राधिकार अधिनियमाची मुदत उलटलेले असल्याने सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध आहेत. ही सामग्री विविध ग्रंथालयांनी जतन करून ठेवल्यामुळेच आज आपल्याला उपलब्ध होत आहे.

सदर पुस्तके अथवा नियतकालिके जशी उपलब्ध होत जातील तसे त्यांचे संगणकीकरण करून जनतेला ती उपलब्ध करून देण्यात येतील. ह्या ग्रंथांच्या/ नियतकालिकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना आपण खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

०१ सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती ह्या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.

०२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.

०३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्थेची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.

०४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी ह्या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून ह्या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. ह्यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था ह्यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

जा हि रा त.

काव्येतिहास संग्रहाच्या मागील अंकांकरितां पुष्कळ मागणी येतात. परंतु प्रती शिल्लक नसल्यामुळें पुस्तकें देतां येत नाहींत. याजकरितां **संग्रहाची** दुसरी आवृत्ति काढण्याचा आमचा विचार आहे. तेव्हां प्रथम पासून तों सन १८८२ साल्च्या अखेरी पर्यंतचे सर्व अंक ज्यांस पाहिजे असतील त्यांणीं आम्हांस आपलें नांव आपल्या पत्त्यासह कळवावें. दर वर्षाची किंमत रुपये ३ प्रमाणें पांच वर्षांची एकंदर किंमत रुपये १५ पडेल. तीनशें [illegible]रांच्या सह्या आल्या बरोबर ही दुसरी आवृत्ति छापण्यास आरंभ करूं. आवृत्ति छापून तयार झाल्यावर टपाल खर्च काय पडेल तो संग्रहाचे मळपृष्ठावर कळविला जाईल. कळावें. तारीख १२ सप्तंबर सन १८८३.

का० सं० व्यवस्थापक.

विषयक्रम.

३. **संस्कृत**—या भागांत **शिवकाव्याचें** पूर्वार्ध संपलें. हें काव्य ऐतिहासिकच आहे. या पूर्वार्धांत **शाहू महाराजांचे** अखेरी पर्यंत सर्व मराठी राज्याची हकीगत आहे. पुढील राजांचें संक्षेपरूप वर्णन आहे. ह्याचें उत्तरार्ध पुढील सालीं सुरू राहील. शिवाय **शंकराचार्यांची** प्रकरणे **अनेके** या सदराखालीं बरींच आहेत. आणखींही आम्हांस उपलब्ध झालेलीं आहेत. **विठोबा** अण्णा यांचा एक ग्रंथ रामायण आम्ही पूर्वी छापिला आहेच. हल्लीं **सुश्लोकलाघव** हा सुरू आहे. तो ग्रंथ पुढील सालीं खलास होईल.

या भागाकडे **संग्रहाचीं** पृष्ठें कमी द्यावीं, किंबहुना मुळींच देऊं नये, अशा सूचना पूर्वीपासून आम्हांस आहेत. त्याप्रमाणें आम्हीं संस्कृताचीं ८ पृष्ठें कमी करून इतिहासाकडे देण्याचें योजिलें आहे. यावरून आमची संस्कृतावर भक्ति कमी आहे, किंवा त्याची आम्हांस जरूर नाहीं, असें कोणी समजूं नये. तसें असतें तर आज पर्यंत हा भाग ठेविलाच नसता. परंतु संस्कृत पुस्तकें धुंडून काढून त्यांचें पुनरुज्जीवन करण्याकडे आमचे सरकारांतून बराच पैका खर्च होत असून तें काम सुज्ञ गृहस्थांकडे सोंपविलेलें आहे. शिवाय संस्कृत ग्रंथ मिळविण्याचे व त्यांचें पुनरुज्जीवन करण्याचे दुसरे प्रकारचेंही उद्योग आपले देशांत सुरू आहेत. तसे इतिहास अगर मराठी कविता यांचे नाहींत. हें मनांत आणून आम्हीं या भागांतील ८ पृष्ठें कमी करण्याचा विचार केला आहे. आश्रय नीट मिळाल्यास या भागाकडे ८ पृष्ठें अधिक देऊं.

४. **मासिक** पुस्तकें वेळच्या वेळेस निघत नाहींत व त्यामुळें वर्गणीदार वर्गणी देण्यात मागें पुढें करितात असा बोभाटा असल्यावरून आम्हीं विशेष लक्षपूर्वक ह्या पुस्तकाचे अंक वेळचे वेळेवर आश्रयदात्यांकडे दाखल व्हावे अशी तजवीज आज १।२ वर्षें केली. तथापि बरेच लोकांकडून वर्गणी वेळचे वेळेस येत नाहीं इतकेंच नाहीं, पण पांच पांचदां सात सातदां बिलें गेलीं असतांही दोन दोन तीन तीन वर्षांच्या बाकया अद्याप येणें आहेत. ही स्थिति पुनः कळविण्यास आम्हांस फार फार दिलगिरी वाटते. ह्या संग्रहाच्या उदाहरणावरून वरील बोभाटा वर्गणीदार वृथा करितात असें अनुमान करण्याची पाळी न येवो इतकीच विनंति आहे. इकडे लक्ष देऊन मागील सर्व बाकीचा निकाल आमचे आश्रयदाते करतील अशी फार उमेद आहे. संग्रहाचें काम किती खर्चाचें व श्रमाचें आहे, इकडे थोडेसें लक्ष दिलें तर आमचें मागणें गैरवाजवी बिलकुल नाहीं, अशी खात्री होईल. वेळच्या वेळीं आश्रयदात्यांनीं कृपा केल्यास स्वीकृत उद्योग उरकण्यास आम्हांस विशेष उत्तेजन येईल.

५. आमच्या मित्र मंडळीनें पुष्कळ प्रकारें आमचें साहाय्य केलें याबद्दल आम्ही त्यांचे फार फार आभारी आहों. हें काम एका दोघांचें नाहीं, दसका लकडी एका बोजा असें आहे, हें समजून ते आम्हांस नाना प्रकारे मदत करितात ह्याबद्दल आम्ही त्यांची तारीफ करून त्यांचे आभार मानितों.

६. याप्रमाणें आ ... ाम अर्धें तप पर्यंत पार पडलें. याचप्रमाणें पुढेंही सुयंत्र चालेल अशी ईश्वरचरणीं ... ना करून, व आश्रयदात्यांचे आभार मानून हा लेख पुरा करितों.

जनार्दन बाळाजी मोडक.

काशिनाथ नारायण साने.

अनुक्रमणिका

आम्ही आरंभिलेल्या कामाविषयीं अभिप्राय.

मागील अंकावरून [पुढें चालू.]

आपली जो काव्यभाग आहे, त्यामध्यें ज्या संस्कृत व प्राकृत प्रकरणांचा आ पण आजपर्यंत संग्रह केला आहे, तीं बऱ्याच प्रकारें उपयोगीं आहेत. विशेषें करून **मुक्तेश्वराचें** सभापर्व फारच मनोरम आहे, परंतु याविषयीं दोन गोष्टी मला आमणांस सुचवावयाच्या आहेत, त्या ह्या कीं, **मोरोपंत** कृत **मंत्ररामायण** व **मुक्तेश्वर** कृत **वनपर्व** इत्यादि मोठमोठ्या विस्तीर्ण ग्रंथाचा संग्रह करण्याचा यत्न केला असतां, तीं लौकर संपत नाहींत, व अल्प प्रकरणांस जितकी जागा मिळावी तितकी मिळत नाहीं, या करितां असे ग्रंथ स्वतंत्र रीतीनें छापले पाहिजेत. ते अशा प्रकारच्या मासिक पुस्तकांत येणें सोईवार नाहीं. दुसरें, जीं अल्प प्रकरणें यांत छापावयाचीं, तीं संस्कृत असोत किंवा प्राकृत असोत, तीं जर शृंगाररसयुक्त असतील, तर त्यांतील शृंगार संभावित रीतीस अनुसरून असेल तरच प्रसिद्ध करावीं, नाहीं तर तें काम **अनंतफंदीकृत** लावण्या वगैरे छापणारांसारख्याकरितां ठेवावें. कारण आपलीं हीं मासिक पुस्तकें प्रायः लहान थोरांपासून सर्व वाचीत असतील असें मला वाटतें. याकरितां उत्कट–शृंगार–युक्त काव्यें अल्प समजुतीच्या मनुष्यांनीं वांचलीं असतां त्यांचीं मनें बिघडतील, हा परिणाम कोणासही इष्ट असेल असें मला वाटत नाहीं. एतदर्थ अशा प्रकरणाचा संग्रह करणें टाळवेल तर टाळावें. या गोष्टीकडे आपण लक्ष पुरवाल अशी मी आशा करितों

पूर्वीं रा० रा० **माधव चंद्रोबा** यानीं **महाराष्ट्र** काव्यांचा संग्रह छापण्याचें जें मोठें स्तुत्य व परोपकारिक काम आरंभून बरेंच सिद्धीस नेलें असून सरकारचा आश्रय कमी झाल्यामुळें बंद पडलें होतें, तें पुनः आपण हातीं धरून सिद्धीस नेत आहां, हें आपलें काम फार चांगलें असून **महाराष्ट्र**भाषाप्रिय जनांवर आपला हा खरोखर उपकार आहे. आपला हा **काव्येतिहाससंग्रह** सर्व **महाराष्ट्रीय** लोकांच्या व विद्या खात्याच्या उदार आश्रयास पात्र आहे, असें मला निःसंशय वाटतें. ईश्वर करो आणि आपला सत्हेतु सिद्धीस जावो. कळावें लोभ असावा हे विनंती.

पुणें ता० १ माहे नोवेंबर
सन १८७९ इसवी.

वामन आबाजी मोडक.

भौंचे [यांस] बोलावून आणून डेरियांत मारिलें. रामचंद्र नारायण प्रभु कारभारी होते त्यांस धरून आणून बेडी घांतली.

या समयांत अबदाली गिलच्या दिल्लीवर चालून येतो ह्मणून कुमक करण्याचीं पत्रें पादशहाचीं आलीं. या नंतर रघुनाथ बाजीराव हिंदुस्थानांत स्वारी करितात, मोठा पराक्रम आटकेपर्यंत जाऊन [करून] आले. सदाशिवराव भाऊही पराक्रमी, परंतु घरचें कारभार करणें व महाराज सुटावयाचा उद्योग न करिता आपणच सर्व राज्य आटोपावें हें अयोग्य करणें [यांत] मसलत पडती हें अयुक्त, कल्याणदायक नाहीं, महादोबा पुरंदरे घरीं बसविले, इत्यादि विकल्प आंतून मनांत प्रधान पंतीं आणोन बोलों लागले. तेव्हां सदाशिव पंत यांणीं आपण जाऊन पादशाहीचा बंदोबस्त करून दिल्लींत अंमल बसवून हिंदुस्थान निरंकुश करून येऊं ऐसें बोलणें घातलें. विश्वासराव बरोबर द्यावे ह्मणोन फौजेची तयारी करून बहुत फौज, तोफखाना, सरदार शिंदे, होळकर, गारद जंगी सामान घेऊन ठेंथावर ध्वज लावून निघाले. ते हिंदुस्थान प्रांतीं चालले. बरोबर त्रिंबकराव सदाशिव पुरंदरे, बळवंतराव गणेश व महिपतराव आवजी चिटणीस व बाळाजी जनार्दन फडणीस हे कारभारी दिल्हे. व लक्ष्मण बल्लाळ भवानी शंकर ही बराबर दिल्हे.

या समयीं हबशी यांणीं बिघाड करून मावळ वगैरे जागां स्वारी करूं लागले. त्याजवर रामाजी महादेव व शंकराजी नारायण व माणकर हशम वगैरे देऊन रवाना केले. मानाजी आंगरे वजारतमाब यांस कुमकेस जावें असें लिहिलें. व आरमार पाठवून हबशी जेर केले. तेव्हां तह केला. उंदेरी किल्ला त्यांजकडे होता तो जेर करून घेतला.

सदाशिवराव भाऊ व विश्वासराव दर मजल गेले. त्या प्रांतीं जयाजी शिंदे व त्यांचे लेक जनकोजी शिंदे व त्यांचे चुलते दत्ताजी शिंदे व मल्हारजी होळकर होते ते फौज सुद्धां येऊन भेटले. ताऊण लाख फौज जमा जाली. या उपरि दरमजल जाऊन दिल्लीस पावले. अहमदशहा कैद करून अलम-

---

८४. हा भाचा असून मुजफरखानाच्या कन्येशीं त्याचें लग्न झालेलें असावें किंवा लग्न करण्याचें ठरलें असावें.

८५. हा परभू गृहस्थ ह्या कृत्यांत सामील होता.

८६. ही गोष्ट वरील उदगिरीच्या मोहिमेच्या पूर्वी झाली.

८७. ह्या प्रसंगास अनुलक्षून पेशव्यांच्या घराण्याची हकीगत जेथें जेथें येते तेथें तेथें ती अस्पष्ट व घोंटाळ्याची असते. भाऊ साहेबांची बखर पृष्ठ ८५ ते ९० पहा.

८८. " स्थावर " असें मूळांत दिसतें.

८९. जयाजी व दत्ताजी हे या पूर्वीच सरकार कामास आले होते. जयाजी हा मारवाडांत नागूर येथें मारेकऱ्यांच्या हातून मरण पावला. दत्ताजी दिल्ली नजीक दुराणींशीं लढतांना पडला. भाऊ साहेबांची बखर पृष्ठ १७ व ७० पहा.

गीरे[10] यास पादशाहीवरि बसविले. दिल्ली भोंवतीं गीर्द[11] फौजेची देऊन बहुत पैका घेतला. पादशहाचा खर्च नेमून देऊन आपला बंदोबस्त अंमल केला. पादशाही तख्त व दिवाणाखाना यास सोनें रुपें दहा वीस लक्षांचें होतें तें काढून फौजेस वाटलें. ते समयीं त्रिंबकराव सदाशिव व होळकर वगैरे बहुतांनीं तख्त फोडूं नये असें सांगितलें. तेव्हां आमचें तख्त रायगडचें त्याचें सोने रुपें काढून नेलें. हें काढावयाचें, आणि विश्वासराव यांस तख्तावर बसवावयाचे ऐशीं बहुत उमेदीचीं भाषणें केलीं. आणि खजीनाही काढला. बाळोजी पलांडे बादशहापाशीं कारभारी आपले ठेविले. विठ्ठल शिवदेव कांहीं फौज देऊन शहरचे बंदोबस्तास ठेविले. दोन महिने दिल्लींत राहिले.

तों गिलचे चालून आले त्यांजवर फौज सुद्धां चालून गेले. मध्यें कुंजपुरा येथें कुतुबशा पठाण दहा वीस हजार फौजेनिशीं होते त्यास मोर्चे लाविले. हल्ला करून कुंजपुरा घेतला. तेव्हां कुतुबशा लढाईस चालून आला त्यास मारून लुटून घेतले. गर्दीस मेळविले. लूट व द्रव्य बहुत सांपडेले. या समयीं अबदाली गिलच्या लाख फौजेनिशीं आले. त्याजवर दिल्लीहून निघोन पाणपतावर गेले. तों अबदाली पास सुजाउद्दौला, उमरावगिरी गोसावी व नजीबखान रोहिले सामील जाले. पादशाही बुडविली, पठाण कापून काढिले, मराठी फौज वेढा देऊन रसदबंद करतील, व पळतील, मुलुख मारतील, याचा विचार कसा करावा, हा गिलच्यास विचार प्राप्त जाला. तेव्हां मल्हारजी होळकर यांजकडे वकील पाठवून सलुख्याचें बोलणें लाविलें. दोहींकडील फौज भारी. रसद बंद जाली. पैका मुबलग, परंतु दाणा मिळेना. महागाई पडली. तेव्हां गोविंद बल्लाळ बुंदेले यांस लिहिले. ते फौज खजिना रसद घेऊन निघाले. हे बातमी गिलच्यास कळली. त्यांनीं बुंदेले यांजवर फौज रवाना केली. वाटेत गांठून लढाई जाली. गोविंदराव बल्लाळ मोडले. त्यांस धरून शिर कापून नेलें[14] ! खजीना व रसद फौज लुटून घेतली. लढाई मातबर झाली. पांच हजार गिलचे कापून काढिले. परंतु यश आलें नाहीं. गिलचे यांचें बोलणें होळकर यांचे विद्यमानें तीन कोट रुपये तुम्हीं घेऊन माघारें जावें, आम्ही पादशाही बंदोबस्त करूं, असें लागलें. तें यांस मानेना. वीरश्रीस पडले. भोंवता खंदक करून, तोफा मांडून, रहावें ऐशी मसलत केली. तेव्हां सर्वत्र बोलले जे, "अशी लढाई करणें आपले फौजेचे [हातुन] कधीं शिवाजी महाराजांपासून

१०. अलमगीर याजबद्दल 'जवानबख्त' असें असावें.

११. गीर्द=चौकी, पहारा.

१२. भा० सा० ब० पृष्ठ १०० ते १०२ पहा.

१३. यांचें आडनांव खेर. यांजकडे झांशी, सागर वगैरे प्रांत होता.

१४. भाऊसाहेबाची बखर पृ० १०७ पहा.

अनुक्रमणिका

आजपर्यंत जालें नाहीं. दूर राहोन मोंगलास वेढोन जेर करावें." मल्हारजी होळकर यांणींही बहुत प्रकारें सांगितलें, "ये समयीं पैका तीन क्रोड येतो तो घेऊन कांहीं दिवस मसलत संवरून करावी." तें न ऐकतां, जनकोजी शिंदे यांचे चुलते दत्ताजी शिंदे भागीरथीचे घांटें गिलचे पूल करून येणार म्हणोन घांटावर ठेविले. त्यांजवर गिलचे यांणीं फौज पाठविली. लढाई बहुत जाली. दत्ताजी शिंदे त्या लढाईत पडले. जाटाची फौज मदतीस आली. तेव्हां यांची मसलत वांकडी आहे, खंदक करून गनीमी फौजेशीं लढणें घडणार नाहीं, म्हणोन निघोन गेले. अबदाली गिलच्या यांणीं लढाईस आपले लोक चाळीस हजार फौज देऊन रवाना केले. तहाचें बोलणें ऐकत नाहींत, होळकर मध्यस्त केले, तेव्हां लढाई देणें प्राप्त म्हणोन पाठविले. ते चालून आले. त्यांजवर बळवंतराव गणपत फौज देऊन रवाना केले. मागून जनकोजी शिंदे फौज देऊन पाठविले. बळवंतराव यांची त्यांची गांठ पडली. लढाई जाली. त्यांत बळवंतराव यांचा मोड होऊन शीर कापून[९६] नेलें. हें कळतांच जनकोजी शिंदे जाऊन बहुत शर्तीची लढाई करून गिलचे कापून काढिले. मोडले. त्यांचे लोकांचें शीर कापून आणिलें. गिलच्या कडील सरदार फौज उठोन येऊं लागली[९७]. हें आपण ठेऊं नयेत म्हणोन सर्वांनीं सांगितलें. परंतु ऐकिलें नाहीं. पांच हजार लोक एकदम आले. तेहि[९८] ठेविलें. गिलच्यांस भागीरथीनें उतार दिल्हा. ते आलिकडे चालून आले. ते समयीं देशीं लिहिणें, कुमक बोलावणें, किंवा लांब जाऊन त्यांचे भोंवतें फिरणें हें विरेस पडोन सोडिलें. प्रधानपंत यांस पत्र देखील येईना[९९]. तेव्हां सावकारी बातमी आली. यावरि नाना प्रधान पूर्वील विमनस्कता चि-[त्तांत] आणोन कशास जावें[१००] बोलले. तेव्हां महादोबा पुरंदरे यांणीं सांगितलें जे, सर्व लोक बुडाले, विश्वासराव गेले. आतां विचार न करितां निघावें. म्हणोन सांगितलें. त्याजवरून निघण्याचा विचार करून निघाले. इकडे सदाशिवपंत

---

९५. भा० सा० ब० पृष्ठ ४५ ते ७० पहा.

९६. हे बळवंतराव मेहेंदळे प्रसिद्ध आपा बळवंत यांचे तीर्थरूप. बळवंतराव व त्यांची स्त्री यांचें परस्पर प्रेम फार होतें. यांच्या शेवटच्या प्रसंगाची हकीकत वाचून अंतःकरण कळवळून येतें व भारती स्त्रीपुरुषांचें स्मरण होतें. आपा यावेळीं १२ वर्षांचे होते. भा० ब० पृ० ११४-११६ पहा.

९७. मराठ्यांकडे.

९८. ह्या बद्दल दुसरे ठिकाणीं कोठे दाखला नाहीं मात्र विंचुरकर यांजकडे कांहीं दुराणी लोक होते ते मात्र पुढें प्रसंगीं फितूर झाले असें कोठें कोठें आढळतें.

९९. विश्वासराव यांणीं पत्र लिहिलें होतें. परंतु भाऊंस हें कळल्यावर त्यांणीं तो क्रम बंद करविला. भा० ब० पृ० १०६ पहा.

१००. ही गोष्ट ध्यानांत ठेवण्या जोगी आहे. तथापि दोघांमध्यें अशा प्रकारचें वितुष्ट असल्याचा दुसरा दाखला आढळत नाहीं.

भाऊ यांचे लष्करांत रसद येऊन पावेना. चहूं कडून गिलचे यांच्या फौजा हिंडूं लागल्या. तेव्हां सर्व सरदार समशेर बहादूर व येशवंतराव पंवार व जनकोजी शिंदे व दमाजी गायकवाड व खंडेराव दरेकर सरलष्कर, घाटगे, निंबाळकर, पाटणकर, व दाभाडे व भोंसले सर्व सरदार त्रिंबकराव सदाशिव, महिपतराव आबजी चिटणवीस व लक्षुमण बल्लाळ यांनीं विचार केला जे, लढाई देणें त्या अर्थी बसोन खराब होऊं नये. इब्रामखान गारदी व सरदार सुद्धां चालोन जाऊन लढाई द्यावी. म्हणोन शके १६८२ विक्रमनाम संवत्सरे सन इहिदे सितेन मया व अलफ पौष शुद्ध दशमीस¹ पुढें तोफखाना, त्याचे मागें गारद, त्याचे मागें फौज ऐशी करून चालोन गेले. तोफांचे मारगिरीनें गिलचे बहुत मारिले, जेर केले. तेव्हां त्यांनींहि निश्चय करून चालून येऊन गारदी यांजवर घोडे घालून कापले. इब्रामखान याचा हात उडाला असतां लढाई मारिली. हे शेवट ठार³ जाले. तेव्हां गिलचे पुढें चालले. हें पाहून विश्वासराव यांणीं हत्ती चालविला. मानकरी हुजरात फौज यांणीं फितूर ठरविले⁴ त्यांनीं जोडगोळ्या अंबारींत टाकिल्या. विश्वासराव ठार जाले. पडले. हें वर्तमान सदाशिवपंत भाऊंस कळतांच या उपरि काय वांचावयाचें म्हणोन जनकोजी शिंदे व समशेर बहादर ऐसे घोडे चालविले. बहुत लोक कामांस आले⁵. लढाई मातबर जाली. तों फौजेचा धीर सुटला. सरदार मागें कोणी नाहीं. विश्वासराव पडले. भाऊही लढाईंत मिसळले. म्हणोन पळूं लागले ते समयीं गर्दी जाली. भाऊ व समशेर बहादर व जनकोजी शिंदे ठार जाले. ठिकाण नाहीं. गिलचे शेरे⁶ होऊन बहुत लोक मारिले. लुटूं लागले. फौज बुनगे सर्व लुटून बायका सर्व नेल्या. बाटविल्या. ज्यांनीं हत्यार टाकिलें त्यास सोडावें ऐशी ताकीद गिलच्यांनीं केली. त्यांत दहा हजार माणूस जखमी लागले. ते निघाले. बाकी पाऊण लाख फौज सर्व बुडविली. शके मजकूर. मल्हारजी होळकर कांहीं फौजेनिशीं निभावून निघाले. त्रिंबकराव सदाशिव व महिपतराव चिटणवीस व बाळाजी जनार्दन फडणवीस व दमाजी गायकवाड हे जखमी जाले. आणि कंगालांत निघोन भिंड येथें बहुत प्रयासें पंधरा दिवस, कोणास महिना, अन्न नाहीं व वस्त्र नाहीं ऐसे लोक येऊन भिंड येथें राहिले.

या समयांत गिलच्या भारी, खंदक करोन विरेस पडोन भाऊ लढणार म्हणोन

---

१. 'पौष शुद्ध ८मी' असें असावें.
२. 'काकडे' चि० प्र०.
३. 'हें शेवटवर झालें' चि० प्र०
४. 'फितूर ठेविले' इं० प्र० दोनीही पाठ अस्पष्ट आहेत.
५. कामास आले=लढाईंत पडले.
६. शेर=(वाघ, सिंह) वरचढ, विजयी.

पंतप्रधान कांहीं फौज तयार करून मागें जावें म्हणोन निघाले. वराडप्रांताकडोन जानोजी भोंसले आणिले. तेही आले. त्या मार्गेंच पुढें जावें ऐशी सल्ला महादोबा पुरंदरे यांणीं दिल्ही. तसेंच चालले. सुरुंज भेलसें या मैदाना पावेतों गेले. तों तिकडून पाणपतीं फौज बुडाली हें वर्तमान आलें. तेव्हां बहुतच पुत्र बंधु गेले, फौज सरदार सर्व बुडाले, हें बहुत दुःख जालें. भेलसें येथें पळांतील लोक आले. ते कांहीं फौज पाठवून आणिले. ते येऊन भेटले. त्यांचा सन्मान बंदोबस्त केला. पुढें मसलत करणें ते देशीं जाऊन सांवरल्या वांचून होत नाहीं, छावणी करून रहाणें ठीक नाहीं. ते समयीं प्रधानपंत यांचे चित्तास भ्रम जाला. शरिरीं पीडा जाली. तेव्हां परत देशीं आले. पुढें ग्वालेरी पर्यंत फौजा पाठवून सर्व पळ निभावून आणिला. होळकर व त्रिंबकराव सदाशिव येऊन पावले.

या नंतर पुढें जावयाचा निजध्यास प्रधानपंत यांणीं धरिला. श्रीप्रयागीं जावें, तेथें नावेमध्यें बसोन नावं बुडवावी ऐसे चित्तभ्रमें करून विचार बोलों लागले. तेव्हां सर्वांनीं विचार ठीक दिसत नाहीं, ऐसा निश्चय करून 'पुढे कूच जालें' ऐसें समजावून दरमजल पुण्यास येऊन पावले. या नंतर महादोबा पुरंदरे यांस क्षय होऊन ते वारले. शके १६८२ विक्रमनाम संवत्सरे सन इहिदे सितेन मया व अल्लफ. त्यांस पुत्र नीळकंठ महादेव होते. दिल्लीस नजीबखान रोहिले व सुजाउदोले यांणीं सर्व पराक्रम केला. गिलचे निघोन आपले स्थळास गेले. दिल्लीस पादशाहा अल्लीगवर बसविले. शके मजकूर.

बाळाजीपंत नाना यांणीं विचार मनांत आणिला जे, आईसाहेब यांणीं आग्रह करून राजे कैदेंत ठेविले. सदाशिवपंत भाऊही त्या संमतांत मिळाले. त्या योगें अशी गोष्ट जाली. आपलेंही शरिरीं स्वस्थ नाहीं. रामराजेही राज्याचा आटोप करावया जोगे नाहींत. त्यास दुसरे राजे मांडीवर घेऊन बसवावें त्यांचें राज्य त्यांनीं करावें. म्हणोन महादजी राजे खानवटकर आणोन बसवावे. याचा सिद्धांत करून माधवराव पुत्र व त्रिंबकराव सदाशिव नाना पुरंदरे यांस सातारां रवाना केलें. गोविंदराव चिटणवीस यांस पत्र पाठविलें. त्यास त्याजवळ राहिलेन चिटणवीस जिवबा यांचे पुत्र व लक्ष्मणराव तुमचे पुत्र यांस महाराजांपाशीं ठेवून तुम्हीं यावें म्हणोन पाठविलें. शके १६८३ वृषानाम संवत्सरे सन इसन्ने सितैन मया व अल्लफ छ १९ रमजान माधवराव सातारियास आले. आई

७. प्रतिकुल प्रसंग येऊं लागले म्हणजे एकदम येतात. ही गोष्ट या सालीं व पुढें १७१४-१५ सालीं जीं थोर कर्तीं माणसें टपटपां नाहींशीं झालीं त्यावरून स्पष्ट होते.

८. राजपक्षाच्या लोकांचा असा तर्क होणें साहजिक आहे.

९. 'इसन्ने तिसैन' चि० प्रतींत आहे तें चुकीचें आहे.

साहेब यांचे मर्जीचा विचार पाहिला. तों त्यांचे चित्तांत दुसरा दत्तक करावयाचा नाहीं असा आग्रह दिसला. इतक्यांत प्रधानपंत यांस क्षयाची व्यथा होऊन ते वारले. तेव्हां माधवराव निघोन पुण्यास परत गेले. दत्तक करण्याचें प्रकरण राहिलें. शके मजकूर.

आईसाहेब असतां कारभारी जवळ ठेविले [ते] प्रथम त्रिंबकराव विश्वनाथ, या नंतर त्रिसाजीपंत, याजवर गोविंदराव गोखले, यानंतर त्र्यंबकाजी माणकेश्वर पोतनीस, विष्णु नरहर याप्रमाणें ठेविले होते. संभाजीराजे करवीरकर वारले. शके १६८२ विक्रमनाम संवत्सरे मार्गशीर्ष शुद्ध १२.

यानंतर बाळाजीपंत नाना यांचे उत्तरकार्य दानधर्म बहुत करून दिवस संपादून माधवराव बल्लाळ व नारायणराव बल्लाळ व रघुनाथ बाजीराव होते त्यांणीं केलें. नंतर त्रिवर्गही सातारियास आले. महाराजांस नजरा मेजवान्या केल्या. आणि तेथील खर्चाचा वगैरे बंदोबस्त करून देऊन माधवराव यांस प्रधानपदाचीं वस्त्रे महाराजांनीं दिल्हीं. शके १६८३ वृषनाम संवत्सरे आषाढ शुद्ध ५. रघुनाथराव पंडित किताब वस्त्रे दिल्हीं. नीळकंठ महादेव यांस पेशवाईचे मुतालकीचीं वस्त्रे दिल्हीं. आपले दौलतीचे बंदोबस्तास आज्ञा घेऊन पुण्यास आले.

ताराबाई साहेब यांणीं शेवटवर महाराजांनीं स्वतंत्र राहून राज्यभार करावा हें घडों दिल्हें नाहीं. आपले नजरबंदींत ठेविलें. आपणच सर्व कारभार करावा या इच्छेनें केलें. त्यांत प्रधानपंत यांनीं सर्व आटोप करून चालले. नंतर आईसाहेब बहुत करून वृद्ध जाल्ीं. शरीरीं व्यथा होऊन वारलीं. शके मजकूर.

पूर्वी बाळाजीपंत नानांचा संकल्प राजाराम यांणीं स्वतंत्र राहून राज्यभार चालावा, ऐसा होता. परंतु आईसाहेबांचे आग्रहानीं चाललें नाहीं. तें सिद्धीस जावें, [असें माधवराव यांच्या चित्तीं आलें.] नाना प्रकारचे बखेडे जाले, पाणपतावर दौलत गर्द जाली, सदोबा भाऊ व विश्वासराव गेले, नानासाहेब यांसही एक प्रकारचें दुखणें होऊन गेले, [हें मनांत येऊन] महाराजांनीं खालीं राहून [कारभार करावासें] केलें. आपणाकडील कारभारी एक जवळ मुतालकीचे कामावर राहिले [ते] आणि महाराजांकडील सर्व कारभारी अमात्य व सचिव चिटणीस व खासनीस कारखानदार रहावे. हुजूरचे महाल वतनें किल्ले ठाणें वगैरे यांचे अमलेदार करणें ते महाराजांनीं पाहिजेत ते करावे. गायकवाड, सेनासाहेब सुभा व सचिव व मंत्री व सरदेशमुखी, आंग्रे वगैरे यांच्या नेमणुका ऐवज ठराव येणें ते हुजूर यावे. असें करून त्रिंबकराव सदासिव पुरंदरे यांचे पुत्र महिपतराव त्रिंबक [हे मुतालिकीवर] ठेविले. महाराज वाड्यांत राहोन वाडा नीट करणें

---

१०. गर्द=नष्ट.

र यांस तालुकदारांकडे वराता करून ऐवज आणून नीट करविला. सर्व मुत्सदी प जवळ राहून काम कारभार कागदपत्र, व मामले विल्हेस लागणें करूं लागले. छ महाराजांस कन्या दोन्ही जाल्या. त्यांचें लग्न करावयाच्या वराता भोंसले, गायक-काड यांजकडे ऐवजाच्या करविल्यी.

रघु माधवराव बल्लाळ वस्त्रें घेऊन पुण्यास आल्यानंतर निजाम अल्लीखान यांणीं प्रध घाड करून भागानगराहून चालून आले. माधवराव प्रधान व रघुनाथ घे ,जीराव फौजेची तयारी करून चालून गेले. मं ज र था [?] नजीक गांठ ल डली. नबाब बेदरचा घांट उतरोन आले. तेव्हां [11]हरोळीस मोंगल अल्ली सा बाबाचे भाऊ व रामचंद्र जाधवराव होते. त्यांस भेद करून रामचंद्र जाधवराव य यांस सेनापतीपद व जागीर देण्याचें ठरावून मोंगल अल्लीस सुभा द्यावा ऐसें र करून त्यांस फोडून आणिलें. नबाव हलके [12]पडले. परंतु तसेच चालून आले. । लढाई सुरू जाली. या लढाईंत दमाजी गायकवाड यांनीं तरवार केली. प्रधान यांणीं [13]गनीमी भोंवतीं फौज फिरवून लढाई करूं लागले. नबाब पारगांव भीमा नजीक तसेच आले. पुण्यास यावें, लुटावें हें मनांत धरिलें. तेव्हां भोंवतें जाळोन रसद बंद केली. दाणा वैरण मिळेना याजमुळें आयास आले. आणी तह करून निघोन माघारे गेले. प्रधानपंत पुण्यास आले.

यानंतर कर्नाटकचे स्वारीस गेले. बरोबर त्रिंबकराव बिश्वनाथ पेंठे घेतले. कर्नाटकच्या खंडण्या घेऊन सिरे पर्यंत जाऊन माघारे पुण्यास आले. शके १६८४ चित्रभानुनाम संवत्सरे सन सल्लास सितेन मया व अल्लफ. जवळ कार-भारी त्रिंबकराव बिश्वनाथ व बाबूराव फडणीस व गोपाळराव गोविंद पटवर्धन [16]आत्मीक जाले. रघुनाथराव यांजमध्यें किंतु वाढला. तेव्हां रघुनाथ बाजीराव निघोन गंगातीरास गेले. त्याजपाशीं कारभारी नीलकंठ महादेव पुरंदरे व सखाराम भगवंत त्यांचे पदरचे होते ते बहुत शहाणे मनसब्यांत निपूण निघाले, व महिपतराव त्रिंबक चिटणवीस व नारो शंकर राजे बहादर व विठ्ठल शिव-देव हे आपले लक्षीं घेतले. प्रधानपंतही तयारी करून चालून गेले. रघुनाथ-पंत फौजसुद्धां चालून परत आले. भीमातीरीं गांठ पडली. लढाई मातबर जाली. यांत माधवराव यांचा पराभव जाला. फौज पळूं लागली. तेव्हां प्र-

---

११. महाराजांस याप्रमाणें स्वतंत्रता दि-ली ही गोष्ट माधवरावास मोठें भूषण हो-य. यावरून त्यांचें औदार्य व पोक्तपणा हे गुणही व्यक्त होतात.

१२. हरोळी=टेहळणी करितां पाठविले-ली टोळी, अवाडी.

१३. हलके=कमा, कमजोर.

१४. गनीमी=हें विशेषण 'लढाई'कडे घ्यावें.

१५ हयास ? हयास आले=थकले.

१६. आत्मिक=अंतस्थ, मेहेरबानींतले !

धानपंतीं वडील आहेत, करतील तें करोत, म्हणोन जाऊन भेटले. तेव्हां त्यांज- पाशीं आपले लोक कारभारी येऊन नजरबंद दाखल ठेविले. गोपाळराव गोविंद मिरजेकडे गेले. त्रिंबकराव निघोन पुण्यास आले.

या नंतर शके १६८४ चित्रभानुनाम संवत्सरे सन सल्लास सितेन मया व अलफ यांत राजाराम साहेब यांच्या उभयतां कन्यांचीं लग्नें जहालीं. एक महादजी नाईक निंबाळकर यांजकडे दिल्ही व एक दुर्गोजी महाडीक ताराराव कर यांजकडे दिल्ही. मोठा समारंभ केला. भोंसले, गायकवाड, आंगरे यांनी वर वराता खर्चाच्या करून, हुजरे पाठवून, ऐवज व हत्ती, घोडे, जिन्नस आणिले.

[इकडे] मोंगल व भवानराव प्रतिनिधी व यमाजी शिवदेव व भोंसले जानोजी सेनासाहेब सुभा व गोपाळराव गोविंद पटवर्धन व पिराजी नाईक निंबाळकर ऐसे सर्व एक होऊन पुणें, सातारा येथें चालून येणार हें कळविले त्यावर माधवराव बल्लाळ प्रधान व रघुनाथ बाजीराव फौजसुद्धां त्यांजवर रवाना केले. हुजूर खासगीचे महाल व गांव वतनी अमल यास अमलदार नवे जुने करून करार केले. हुजूरचे कारखाने हत्ती पागा वगैरे सर्व वहिवाट व नेमणु- की ऐवज खर्चास येणें ऐसें चाललें. दमाजी गायकवाड यास सेनाखासखेल पदाचीं वस्त्रें दिल्हीं. गोविंदराव गायकवाड मुतालीक व येशवंतराव कारभारी याप्रमाणें महाराजांनीं वस्त्रें दिल्हीं. शके मजकूर.

माधवराव यांनीं निजामअल्ली यांजकडे राजकारण पाठविलें होतें. कुमकेस यावें म्हणोन बालेघाटीं आले. प्रसंग जाला. नबाबाचे कारभारी विठ्ठल सुंदर होते. त्यांनीं रघुनाथपंतांकडे राजकारण भेटीचें पाठविलें. आणि नबाबासुद्धां आले. परस्परें निखालसता होऊन मेजवान्या नबाब व कारभारी यांच्या होऊन नबाब माघारीं गेले. रघुनाथ बाजीराव प्रधानपंत सहवर्तमान पुण्यास आले. शके १६८५ सुभानुनाम संवत्सरे सन अर्बा सितेन मया व अलफ.

[यानंतर] सर्व कारभार रघुनाथपंत करूं लागले. आणि सखाराम भग- वंत कारभारी कुलकुला[१७] जहाले. अष्टप्रधान यांच्या पदांच्या घालमेली कराव्या सातारां महाराज यांचा बंदोबस्त आपले लगामीं असावा, हा विचार करून गोपाळराव गोविंद पटवर्धन निघोन गेले त्यांचें पारपत्य करावें, यावरून सातारियास गेले. आपणासही पद मोठें असावें, प्रधान वडील [?] तेव्हां त्यांचे बराबरीचें असावें. भास्करराव पुत्र जहाले होते, त्यांचे नांवें करावें. परंतु लहान तेव्हां त्यांचे नायब नारो शंकर राजे बहादर प्रतिनिधी करावे. ऐसें निश्चयांत आणोन महाराजांस मेजवानी वगैरे मनोधारण करून प्रतिनिधी पद राजे बहादर यांस देविलें

१७. कुलकुला=कुलकुल्ला=सर्व प्रकारचा | अधिकार आहे ज्यास–कुलमुख्त्यार.

बराबवेठ्ठल शिवदेव यांस न्यायाधिशी पद देविलें. सेनापति पद दाभाडे यांजकडी-फौज दूर करून रामचंद्र जाधवराव यांस देविलें. सरलष्करपद कान्होजी मोहिते यांस शेवटनिंबाळकर यांचें काढून बाळाजीपंत नाना यांणीं दिल्हें होतें तें काढोन खंडेराव हैबतरेकर यांस सरलष्कर पद देविलें. आणि महाराजांची आज्ञा घेऊन मिरजेस तीन गेपाळराव यांजवर मसलत करून मिरज किल्ला घ्यावा म्हणोन गेले. ते समयीं निघोन बाबूराव फडणीस व त्रिंबकराव विश्वनाथ पेंठे हे बाबूजी नाईक जोशी यांणीं संवत्संरबदली करून भेटविले[१८]. मिरजेस मोर्चे दिल्हे. सवा महिना किल्ला लढ-मुधोग. नंतर घेतला. तो शिवाजी बेंढाळ यांचे स्वाधीन केला. गोपाळराव धोजीगोविंद यांजवर फौज रवाना केली. लढाई झाली. ते मोड होऊन पळून होतामोंगलाईंत गेले. प्रतिनिधीपदाची घालमेल जहाली म्हणोन भवानराव प्रतिनिधी देऊन यमाजी शिवदेव, गमाजीपंत प्रतिनिधीचे मुतालीक हे नवाबाकडे निघोन गेले. फिर बाबूराव फडणीस यांचे पुत्र मोरो बाबूरावही मोंगलाईंत गेले. यमाजीपंत व घेत गमाजीपंत व गोपाळराव गोविंद यांणीं बिठ्ठल सुंदर यांचे हातें नवाबासही बोलणें राजकारण सिद्ध करून जानोजी भोंसले सेनासाहेबसुभा, व बिठ्ठल सुंदर, विनायकराव, व भवानराव प्रतिनिधी, यमाजीपंत, सदाशिव रामचंद्र, पिराजी नाईक निंबाळकर यांशीं राजकारणें करून आणविले. आणि नबाब भोंसले सुद्धां चालोन आले. आणि सखाराम भगवंत, मल्हारजी होळकर वगैरे यांनीं मसलत केली जे, प्रथमच लढाई देणें ठीक नाहीं. भोंवतें हिंडून किल्ले, कोट, स्थळें यांचे बंदोबस्त राखावे. पुणें पर्यंत ते येणार तेव्हां शहर उजाड करावें. आपण भागानगर प्रांतीं जावें. म्हणून माधवराव यांजपाशींही निखाल-सतेचीं बोलणीं करून प्रधानपंत फौजेसुद्धां भागानगर प्रांतीं निघोन गेले. नवा-ब यांनीं विचार केला जे, यमाजीपंत व गमाजीपंत व गोपाळराव हे माहीतगार यांनीं फौजा घेऊन किल्लेकोट घ्यावे. सातारां जाऊन किल्ला घेऊन राजे यांस घेऊन यावें. यावरून दोन टोळ्या यमाजीपंताचे पुत्र गमाजीबावा, सातारियाकडे फौज सुद्धां निघोन मुलुक मारीत खंडणी घेत चालले. यमाजी-पंत व गोपाळराव येऊन पुणें पर्यंत शहर लुटून हवेल्या जाळल्या. सिंहगड लोहगड येथील माच्या लुटल्या. किल्ले वेढूं लागले. सातारां राजकारण सिद्ध जालें. महाराज किल्यावर गेले. प्रांत लुटला, जाळला. "मोंगलास मि-ळाले, मोंगलाई करणार म्हणोन राजकारणास गेले; त्यास आम्हीं उतरावयाचे नाहीं" असें महाराजांना सांगितलें. ते गमाजीपंत माघारे फिरले. प्रधानपंत

---

१८. यांचें व दादांचें वांकडें असण्याचें कारण हे दोघेही पूर्वी माधवरावाच्या पक्षांत सामील होते.

१९. हे माधवरावाचे श्वशुर असावे.

अनुक्रमणिका

भागानगरीं जाऊन पुरे मारिले. प्रांत लुटला हें वर्तमान आलें. व यमाजीपंत करर व गोपाळराव हेही फिरले. किल्ले येणें वगैरे सातारां राजे येणें कांहींच न जालें. तेव्हां नवाबांनीं ही गोष्ट ठीक नाहीं म्हणोन माघारें फिरले. आगोट आली त्या छावणी औरंगाबादेस करून पुढें मसलत करणें ती करावी, ऐसा निश्चय करूनरूपना गंगातीरीं आले. त्या समयीं भोंसले वगैरे सरदार मुत्सद्दी यांस राजकारण पाठ उग्र. विलें जे, गोष्ट जाली ते मनांत न आणितां सर्व कामें पदें ज्यांचीं त्यांजकडोकळे चालवून राग कोणाचा न करावा. ऐसें मल्हारजी होळकर यांचे विद्यमानें तहारा. दरम्यान होळकर द्यावेसें करून सर्वांनीं नवाबापासून भोंसले सुद्धां निघावेंसेंवेच राजकारण सिद्ध केलें. नवाब शहरास जाणार तेव्हां भोंसले गंगातीरीं रहातोंतास म्हणोन त्यांस सोडून राहिले. नवाब गंगा उतरून खांसा पलीकडे गेलेशांचे तोफखाना उतरावा तों पाणी गंगेस बहुत आलें. तेव्हां नांवेवरून उतरूनाराव नंतर आपण उतरोंव म्हणोन सडी फौज कांहीं ठेवून घेऊन विठ्ठल सुंदर व विनायकदास आलीकडे राहिले. हे बातमी प्रधानपंत व रघुनाथपंत यांस कळली. यावरून चालून गेले. त्यांची यांची लढाई बहुत तारफेची जाली. बहुत लोकांनीं कामें केलीं, यांत बाबूराव हरी व सखाराम हरी यांणी शिपायगिरी बहुत केली. जखमा लागल्या. यावरून वाढविले. महिपतराव चिटणवीस यांणींही तरवार मारिली. त्यांसही पृथक सरंजाम देऊन वाढविले. विठ्ठल सुंदर व विनायकदास व मुरादखान यांणीं अंबारींत बसोन तिरंदाजी करूनयांस बहुत लढले. तेव्हां विठ्ठल सुंदर व विनायकदास यांस गोळ्या लागून ठार जाले. फौज बुडविली व लुटली. विठ्ठल सुंदर मारले. शके १६८५ सुभानुनाम संवत्सरे छ १९[21] मोहरम सन आर्बासितेन मया व अैलफ.[22]

नंतर नवाब निघोन औरंगाबादेस गेले. प्रधानपंतांचीही फौज मागून जाऊन शह दिल्हा. तेव्हां तह करून कांहीं जागीर दिल्ही. ते घेऊन पुण्यास आले नवाब निघोन भागानगरास गेले. भोंसले निघोन नागपुरास गेले.

यानंतर माधवरावपंत प्रधान फौजेची तयारी करून कर्नाटकचे स्वारीस दुसं वर्षीं निघाले ते खंडणी घेत श्रीरंगपटणापर्यंत गेले. ते समयीं हैदरनाईक म्हणोन जमातगार गार्दी यांचे सरदार होते. त्यांणीं श्रीरंगपट्टणचे राजे[23] यां कैद करून आपणच तें स्थान बळावून होते. त्यांची गांठ पडली. तेही फौ

---

२०. हे दोघेही परभू गृहस्थ होत पैकीं सखाराम हरी दादांचा परम मित्र होता. बाबूराव हा सखाराम हरीचा बंधु असावा.

२१. 'छ २३' इंदूर प्रत.

२२. ही राक्षसभुवनची लढाई.

२३. हा कुंमार राजा शालिवाहनाचा वंशज असल्याबद्दल कोठें कोठें ले आढळतात.

चालून आले. लढाई मातबर झाली. त्यांत हैदरनाईक यांचा मोड झाला. झाडींत गेले. तेव्हां बरसात आलियावरून बालानदी आलीकडे येऊन गो नरेंद्रगडानजीक केली. पलीकडे हैदरनाईक यांणींही झाडींत छावणी राहिले. पंतप्रधान यांणीं श्रीगणपती चतुर्थीचा उत्छाह तेथेंच केला. ाथ बाजीराव पुण्यास येऊन निघोन गंगातीरास आनंदवल्ली येथें गेले. नपंत यांणीं आबदुल गनीमखान सावनूरकर पठाण व हिंदुराव मुरारराव डे यांस कुमकेस बलाविलें. ते तयार होऊन आले. मुरारराव यांणीं बो- घातलें जे, पूर्वीं आपले वडील संताजी घोरपडे यांणीं बहुत सेवा श्रम केलें. राज्यवृद्धीचे कामास आले. संस्थान चालतें, परंतु सेनापतीपद आप- द्यावें. आणि पुढें आणखी सेवा घ्यावी. ऐसें बोलणें घातलें. ते समयीं रामचंद्र वराव यांजकडे सेनापतिपद रघुनाथपंत यांणीं देविलें होतें. ते गुजराथ आपणाकडे द्यावा ऐसें बोलूं लागले. तेव्हां निंमे प्रांत प्रधानपंत यांजकडे निंमे गाईकवाड व दाभाडे यांजकडे तो काढून देणें न जालें. यावरून वराव फिरोन मोंगलाईंत गेले. प्रधानपतांनीं महाराजांस सातारियास पत्रें विलीं जे, [घोरपडे] पूर्वींचे पदरचे पदाधिकारि व हल्लीं या मसलतीचे ोगीं यास्तव पद वस्त्रें यांस द्यावीं. त्यावरून पदाचीं वस्त्रें पाठविलीं. शके ८७ पार्थिवनाम संवत्सरे सन सितेन मया व अलफ. घोरपडे यांस बहुमान देऊन सेनापतीपद दिल्हें. व सहा लक्षांचे महाल कर्नाटक प्रांतीचे दिल्हे.

यानंतर दसरा जालियावरि कूच करून धारवाडास गेले. तेथें किल्यास र्चे बसविले. आणि सुरंग लावून हल्ला चढविला. तोफांनीं मारगिरी करून किल्ला केला. तेव्हां किल्लेकरी यांणीं कौल घेऊन किल्ला स्वाधीन केला. तेथें ठाणें विलें. तदनंतर हैदर नाईक बिदनूरचे झाडींत शिरून राहिले होते त्याजवर ून गेले. तेव्हां हैदरनाईक यांणीं जागांजागां बतेरे[२४] बांधून तोफा चढवून बारींत[२५] येऊं नये अशी मजबुदी करून झाडींत गारद[२६] ठेविले. त्याचा ाब न धरितां तोफा लावून बतेरे घेऊन मुरगूडचे ठाण्यास मोर्चे देऊन ले. व आणखींही ठाणीं घेतलीं. हैदरनाईक बिदनूरचे आश्रयास गेले. समयीं रघुनाथपंत वडील गंगातीरीं गेले ते समजून आणोन सख्य करून लावें म्हणोन चिंतो अनंत देवस्थळे पाठविले. यावरून तेही येऊन पावले. ानपंत कर्नाटकांत झाडींत शिरून अनंतपुरास मोर्चे लावून घेतलें. हैदरनाईक

२४. बतेरे=बुरूज, धमधमे.
२५. बारी=अरुंद मार्ग, खिंड.
२६. गारद=कवायती लोक.

यांणीं विचार केला जे, आपणास या उपरि बुडवितात. असें समजून तहाचे राजकारण केलें. खंडणी सालाबाद पंधरा लक्ष रुपये व मैसैलतीचा पैका कबूल केला तें राजकारण रघुनाथपंत यांचे विचारें सिद्ध केलें. प्रधानपंत [यांणीं] ये समर्‍ निकर्ष आग्रह करावा तरि वडिलांची मर्जी जाती ऐसें समजोन तहाचें बोल ऐकून तह करून पुण्यास आले.

यानंतर दुसरे वर्षी प्रधान कर्नाटकांत स्वारीस निघाले. रघुनाथ बाजी हिंदुस्थानची स्वारी करावी म्हणोन तिकडे गेले. माधवराव प्रधानपंत जाऊ शिरें येथें मोर्चे देऊन किल्ला घेतला. तेथें मुकुंद श्रीपत किलियांत ठेवि पुढें जाऊन मदगिरी व चैनरायदुर्गही घेतलें. यानंतर होसकोट व *चिकब ळापूर व थोरलें बोळापूर घेऊन अमल बसविला. सर्व राज्य सोडविलें. आणि आरकाटची स्वारी करावी असा रोख धरिला. आरकाटावर प्रधानपंत येता हें समजोन महमदअल्ली पठाण यांणीं वकील पाठवून तह ठरविला. सालाबा खंडणी ठरविली.

यानंतर सर्व संस्थानीं व पाळेगार देशक यांणीं येऊन खंडण्या ठराविल्या शरणागत जाले. याप्रमाणें फत्ते करून पुण्यास यावें म्हणोन देशीं आले. तें रघुनाथराव दादासाहेबही स्वारी करून कासारबारी चढून आले. म्हणोन माधवराव साहेबही पुढें भेटीस गेले. ते समयीं कांहीं बोलणीं जालीं. विकल्प वाढून भेटीचा बेत न ठरला. दादासाहेब आनंदवल्लीस गेले. प्रधानपंत पुण्यास आले. या उपरि बहुतच किंतु उभयतांचें बोलणें वाढत चाललें. रघुनाथ पंत यांचें बोलणें आपणांस प्रांत वांटून द्यावा. तेव्हां फौजा धरून गंगातीरीं आले. प्रधानपंतही गेले. धोडपच्या किल्यानजीक त्यांची यांची लढाई जहाली यांत रघुनाथपंत यांची फौज मोडली. तेव्हां त्यांस घेऊन पुण्यास आले. य उपरि वाड्यांत स्वस्थ स्नान संध्या करून असावें, जवळचे लोक व कारभारी यांणीं जवळ जाऊं नये, म्हणोन ऐसें करून चौक्या ठेऊन बंदोबस्त केला तेव्हां वाड्यांतच राहिले. पंतप्रधान कर्नाटकांतून देशीं येतां त्रिंबकराव विश्व नाथ पेंठे मुख्य सरदार फौज देऊन सखाराम हरी यांस फौजेचें काम सांगो

---

२७. मसलत=मोहिम.

२८. यावेळीं हैदर इतका जेरीस आला होता कीं त्याजपासून आपला मुलुख व पैका मिळाला असता. पण तहाप्रकरणीं सर्व बोलणें दादाकडे त्यांच्या समजावणी-खातर सोंपावीलें असल्याकारणानें असा तह केल्यावर माधवरावास ज्यास्त बोलतां येईना.

* चिक=छोटें.

२९. "थोरलें सोलापूर" चि० प्रत हें चुकीचें दिसतें.

३०. देशक=देशमुखासारिखे वतनद कामगार.

र दिल्हें. त्यांनीं हैदरनाईक यांशीं लढाया बहुत तारफेच्या केल्या. सडी
ड नेहमी पांच हजार सखाराम हरीनीं घेऊन छापे घालणें, प्रांत मारणें, केलें.
ां गांठ पडून लढाई मातबर जाली. लोकांनीं कामें बहुत शर्तेचीं केलीं.
नाईक मोडून लुटून घेतले. पाय उतारा सडे पळून श्रीरंगपट्टणास गेले.
र्षे छावणी करून सर्व प्रांत हस्तगत केला. आणि पुण्यास यावयास
रि आले. पुढें जानोजी भोंसले यांचा काळ शके १६९४ नंदन नाम
र सन सल्लास सबैन मया व अलफ यांत जहाला. दत्तक रघोजी भोंसले हे
पजी भोंसले यांचे पुत्र दिल्हे. त्यास सेनासाहेब सुभ्याचीं वस्त्रें दिल्हीं. मु-
जी भोंसले यांस सेनाधुरंधरपदाचीं वस्त्रें दिल्हीं. प्रतापगड किल्ला हुजूर
र तो माधवराव पिंगळे यांचे स्वाधीन होता त्यास दहा हजारांचा सरंजाम
न आपणाकडे असावा म्हणोन त्यास पुण्यास आणोन महाराजांकडे किल्याचा
र जहाला. त्याचें रक्षण जालें पाहिजे असें समजोन सनदा आणोन
ल्या शके * * * * *

तदनंतर रायगड किल्ला महाराजांचे खासगीस होता तो विठ्ठल येशवंत खास-
वस यांजकडे तालुका सुद्धां होता त्यास प्रधानपंत यांनीं वाड्यांत बोलावून
न बसविलें. आणि जबरदस्तीनें सोडचिट्या घेतल्या. किल्लेकरी यांणीं
दा खेरीज देत नाहीं म्हणोन किल्ला लढवूं लागले. दिल्हा नाहीं. हिंदु-
ान प्रांतीं स्वारीस दादासाहेब यांचें जाणें राहिलें. तेव्हां रामचंद्र गणेश व
साजी कृष्ण हे सरदार नेमोन तुकोजी होळकर व महादजी शिंदे फौज सुद्धां
न रवाना केले. रामचंद्र गणेश यांचें व शिंदे यांचें बनेनासें जालें. तेव्हां
ारे आणिले. व बिसाजी कृष्णच मुख्यत्वें नेमून बाबूराव हरी वगैरे सरदार
ज बराबर दिल्ही. मल्हारजी होळकर वारले. त्यांचे पुतणे कर्ते तुकोजी
ळकर यांसच सरदारी दिल्ही. व जनकोजी शिंदे पाणीपतीं राहिले त्यांची
दारी राणोजी शिंदे यांचे पुत्र महादजी शिंदे कर्ते निघाले त्यांसच सरदारी
ल्ही. विसाजी कृष्ण व शिंदे, होळकर हिंदुस्थानांत गेले. त्यांनीं त्या
तींच्या सर्व खंडण्या घेऊन संस्थानिकांचीं पारिपत्यें करणें त्यांचीं केलीं. नजी-
बान रोहिले यांणीं पूर्वीं पाणीपतीं घालविलें त्याचें पारिपत्य करावें म्हणोन गेले.
जीबखान याचे लेंक जाबीदखान होते. तेव्हां भागीरथीची प्रार्थना प्रधानपंत
चे फौजेनें केली. ते समयीं उतार दिल्हा. पलीकडे गेले. जाबीदखान
ार होऊन लढाईस आले. मातबर लढाई जाली. रोहिले बहुत मारिले, त्यांचा
जाला. जाबीदखान धरिले. फत्तरगड त्याची राहती जागा, बहुत नामी

अनुक्रमणिका

किल्ला तो घेतला. मालमत्ता बहुत नामी सांपडला तो घेऊन शिंदे हो फौजा देशीं यावयास निघाले.

माधवराव साहेब प्रधान यांचे शरीरीं राजयक्ष्मा रोग प्राप्त जाला. येणें करून बहुत क्लेश होऊं लागले. यावरून चित्तांत का केली जे, दादा साहेब यांस नजरबंद ठेविलें. त्यांचें अनुष्ठान बहुत सर्वकाळ सूर्य अवलोकन हरणीचें दुध भक्षण चाललें. त्यांचे प्रतिबंध करावे त्यांचे मर्जीनें वागवेसें केलें. परंतु त्यांनीं आग्रहान चालविलें. म जांस पीडा होते ते होऊं नये, त्यांनीं आपला संतोष करून आपला खर्च डीलाचा बंदोबस्त करावा, त्याचे मर्जीनुरूप चालावें. ये विशीचे बंदोब महिपतराव त्रिंबक बजाबा पुरंदरे कारभारी सातारां ठेविले. त्यांनीं महारा विचारें चालावेसें केलें. जगजीवन परशराम प्रतिनिधी वारले. तेव्हां भवान यांसि प्रतिनिधीपद दिल्हें. मध्यें भगवंतराव यांस प्रतिनिधीपद दि होतें, तें फिरवून भवानराव यांस दिल्हें. माधवराव साहेब यांचे शरीरीं जाली. थोडक्या वयांत मसलती व पराक्रम बहुतच केले. परंतु शरीरीं रोग प्रबलता विशेष, सर्वकाळ अंगाचा दाहा. तेव्हां केळीच्या पानाच्या सुरळ्या आण त्याजवर निजावें. तेव्हां कांहीं चैन पडावें. ऐसें जालें. ते समयीं थेऊर जाऊन राहिले. कर्ज आपले कारकीर्दीचें वारावें म्हणोन खासगी खजीना तेथील एक कोट रुपये देऊन कर्जे वारिलीं. नारायणराव धाकटे बंधु बोलावून नेऊन आपले तीन हेतु राहिले [ते कळविले.] महाराजांस पीडा हो स्वामिद्रोह घडतो, याजकरितां तेथील मर्जी रक्षून पूर्वी सांगोले मुक्कामीं तह आहेत. त्याप्रमाणें चालावें. सदाशिवपंत भाऊंनीं निग्रह केला ते पाणीपतीं बु नानासाहेब यांचे बुद्धीची खंबीरता ढळली, आमचे शरीरीं अशी पीडा ज यास्तव तेथील मर्जी रक्षून चालावें. दादा साहेब वडील त्यांचे आज्ञेनें दौ त्यांचे विचारें चालवावी. तिसरे रयतेस जलाल जाजती होऊं नये, पदरचे दौलतींतील मनुष्यें लहान मोठीं आहेत त्याचें मनोधारण रक्षून त्यांचे योग्यतेनु चालावें. सर्वांचें संरक्षण करावें. म्हणजे तुम्हांस यश प्राप्त होईल. दौ यथास्थित चालेल. याप्रमाणें सांगितलें.

यानंतर माधवराव साहेब यांचे शरीरीं बहुतच क्षीणता होऊन थेऊर येथें के १६९४ नंदननाम संवत्सरे सन सल्लास सबैन मया व अल्फ. का मासीं वारले. रमाबाई सहगमन गेलीं. पोटीं संतान नाहीं. तेव्हां नाराय राव यांनीं त्यांचे उत्तरकार्य करून, सातारियास महाराजांकडे गेले. महा सामोरे येऊन बहुत सन्मान केला. महाराजांचें मनोधारण जे जे आज्ञा ज

[.]दे यांणीं करून देतों ऐसे करार ठरविले. प्रधानपदाचीं वस्त्रें सुमुहूर्ते [.]मार्गशीर्ष मासीं शके मजकुरीं दिल्हीं. बहुमान सांप्रदायाप्रमाणें जवाहीर [.] घोडे, शिक्केकटार, पट्टा ऐसें दिल्हें. यांनीं महाराजांस मेजवान्या वगैरे [.]नोधारणान्वयें बंदोबस्ताच्या यादी करून पुण्यास जाऊन तेथील बंदो[.] [.]न स्वामींचे आज्ञेप्रमाणें येथील करितों ऐसें बोलोन निरोप घेऊन निघा[.] [.]मुळें महाराजांची मर्जी राहिली नाहीं. रायगड किल्लेकरी भांडत होते. [.]वशी यानीं फितूर केला ऐसें महाराजांस समजावून सनदांची परवानगी [.]किल्ला घेतला. शके १६९५ विजयनाम संवत्सरे सन आर्बा सबैन [.]मल्लफ. चैत्र शु॥ १.

[.]र दादा साहेब यांची कन्या पांडुरंगराव बारामतीकर यांस देऊन समा[.] [.]न लग्न केलें. पुणियास येऊन दौलतीचा व फौजेचा बंदोबस्त करून [.]स्वारी करून पराक्रम करून दाखवावा हे उमेद बहुत धरिली. शरीरीं [.]ही नूतन हरी बल्लाळ फडके, बाबाजी बर्वे हे कारभारी बहुत कपेंत [.]ले. सखारामपंत बोकील व बाळाजी जनार्दन फडणीस व त्रिंबक[.] [.]व मोरो बाबुराव फडणीस वगैरे मोठीं माणसें जवळ होतीं. त्रिंब[.] [.]टकांत तीन वर्षे राहून फत्ते करून येऊन भेटले. विसाजी कृष्ण [.] फत्ते करून येऊन पावले. शिंदे होळकर येऊन भेटून फिरोन [.]ऊन हिंदुस्थानांत रवाना जाले. दादासाहेब यांचे ठायीं चित्तशुद्धि [.] अधिकच बंदोबस्त निक्षींचौं केला. याजमुळें सुमेरसिंग व खरग[.] [.]महमद इसफ जमातदार गारदी वगैरे मिळोन फितूर जाला. एकाएकीं [.] चौक्यांचे लोक फितूर करून वाड्यांत तलबेसाठीं म्हणोन जाऊन [.]ली. तेव्हां नारायणराव यांजला गलबल फितुराचीशी कांहीं समजल्या[.] [.]वून रघुनाथराव यांजकडे गेले. तेव्हां त्यांनीं पुढें होऊन नारायणराव [.]शीं धरिलें. मारूं नये म्हणोन सुमेरसिंग वगैरे यांस सांगत असतां [.]केलें नाहीं. गर्दी जाली. तरवार चालली. तेथें ठार जाले. आ[.] [.]लोक इच्छारामपंत ढेरे व चापाजी टिळेकर खिजमतगार वगैरे ठार [.] तेव्हां दादासाहेब यांनीं वाड्यांतील बंदोबस्त केला. हें वर्तमान [.] कारभारी मिळोन फौजा तयार करून उभे राहिले. त्यांस आंत काय [.]ले, हें कांहींच न समजे. तें सांगोन पाठविलें आणि कारभारी मंडळी [.]दादा पुरंदरे व त्रिंबकराव विश्वनाथ व भवानराव प्रतिनिधि ऐसे मिळो-

[.]आ बर्व्यांविषयीं विशेष माहिती [.]नाहीं.

३२. निक्षीचा=निकर्षाचा, कडक.

३३. तलब=पगाराची बाकी.

न आंत वाड्यांत गेले. दादासाहेब यांची भेट जाली. सर्व वृत्त जा समजलें आणि मंडळी गेली. त्याचा दीलदिलासा करून सर्व बंदोबस्त शके १६९५ विजयनाम संवत्सरे. सन आर्बा सबैन मया व अल्लफ. ३ शुद्ध १३ त्रयोदशी. नारायणराव यांणीं माधवराव यांचे मागें नऊ मा ज्य केलें. राघोजी आंगरे कुलाब्याहून आले. त्यांची भेट घेऊन आले. तेच दिवशीं गर्दी होऊन नारायणराव मारले गेले. त्यांची स्त्री दर होती.

पुढें अश्वीनमासीं रघुनाथ बाजीराव यांनीं फौजेची तयारी करून डेरा जाले. आणि नवाबाशीं बिघाड करून त्याजवर स्वारीस जावें. ऐशी केली. अश्वीन शुद्ध १० दशमीस सन मजकुरीं स्वारीस निघाले. यास जाऊन वस्त्रें ध्यावीं तें न करितां परभारें भीमातीरीं जाऊन प्रधानप वस्त्रें रघुनायराव दादा यांणीं आपले दत्तपुत्र अमृतराव आनंदवल्लीस घेतले ते व महिपतराव त्रिंबक पुरंदरे यांस सातारां रवाना केलें. वस्त्रें आणि स्वारी फते करून नंतर दर्शनास येऊं ऐसें सांगून पाठविलें. वस्त्रें घेऊ मृतराव आले, तेव्हां भीमातीरींच होते. शिक्का नवाच केला त्यांत राज नांव न घालतां शाहू महाराज हें नांव घालून केला. आणि दरमजल बेदर प्रांतीं गेले. नवाबही तेथें चालून आले. रघुनाथराव दादा यांणीं यांस बोलाविलें. ते समयीं मुधोजी भोंसले सेना धुरंधर फौज सुद्धां जाते समयीं सिद्धटेकीं येऊन भेटले. तेथें रघोजी भोंसले यांचे नांवें साहेब सुभ्याचीं वस्त्रें दिल्हीं. सन मजकूर.

बेदरास नबाब यांचे भोंवतालचे फौजेनें घेरा दिल्हा. नवाब किल्यांत यांनीं किल्यास महांकाळी वगैरे तोफा लाविल्या. याजवरून कृष्णराव बल्लाळ ल तेथें होते. त्यांस नवाबांनीं वीस लक्षांची जागीर घेऊन तह करावा पाठविलें. परंतु रघुनाथ बाजीराव यांणीं आग्रहच धरिला. ते समयीं खांसा व रुकनुद्दौला कारभारी यांणीं बातमी कळूं न देतां सडे शें दोनसें निशीं डेऱ्यासमीप येऊन आम्ही भेटीस आलों असें सांगोन पाठविलें. हें तांच डेऱ्या बाहेर दादासाहेब आले. तों ते येऊन पोंहोचले. भेटी जा डेरियांत जाऊन बसले तों नवाबांनीं एक बान[34] गळ्यांतील काढून व तरवार पुढें ठेविली. दौलत तुमची आहे पाहिजे तसें करावें. दाली[35] पि पाहिजे तरि बांधावी, किंवा ध्यावी ऐसें बोलले. तेव्हां दादा

३४. वान. ? | ३५. दाली—तरवार बांधावयाचा प

कंसभूपति असा बहु भ्याला । कृष्णरूप चि दिसे जग त्याला ॥
बैसला निजसभादलोकीं । अंतरीं मन बुडे भयशोकीं ॥ ४ ॥
चाणूरमल्लादिक दैत्यकोटी । तो मेळवी भीति धरोनि पोटीं ॥
पाचारुनी पातकि पूतनेला । वधावया कृष्ण विचार केला ॥ ५ ॥
बोले रोषुनि पूतना प्रभु म्हणे कां वाहतां काळजी
काळातें दमणार मी उमगितें बांधोनियां बाळ जी ॥
पाताळीं नभमंडळीं क्षितितळीं तो जेथ जैसा असे
तैसा शोध करोनि साधिन तुझें कार्यार्थ राया असें ॥ ६ ॥

॥ दिंड्या ॥

कंसरायें देऊनि चीरैं माळा । महा तोषाचा घेउनी उमाळा ॥
प्रेरियेली पूतना नाम बाळा । जगीं धुंडाया देवकिच्या बाळा ॥ ७ ॥
कथा ऐकें कल्याण कौरवेशा । बाळकृष्णाच्या पहा महावेशा ॥
फिरे फेरे फीरता फार सारें । ग्राम कुग्राम पुऱ्या अग्रहारें ॥ ८ ॥
मुलें सर्वत्र हि जीं तिं सकूमारें । तशा स्त्रींच्या पेटलिसे मारें ॥
होति कृष्णा जन्मोनि दिवस दाहा । तशा बाळा देखुनी उठे दाहा ॥ ९ ॥
कामरागादिक मोह जिथे साहा । तेथ कैंचा वीवेक फारसा हा ॥
हरी साठीं बाळकें लक्षकोटी । जिणें भक्षीली दीर्घ दंतकोटी ॥ १० ॥
गोकुळासी येतां चि तदा मोटी । दिसे माया चेटकी कपट पोटीं ॥
वयें सोळा वर्षांत उभी ठेली । सुतारुण्यें तारुण्य गुणठेली[१०] ॥
नंदपुत्राच्या दर्शना भुकेली । दिंडि ऐशी आनंदसुतें केली ॥ ११ ॥

॥ श्लोक ॥

एथें असेल बहुधा शिशु कंसहंता । शोधोनि साधिन म्हणे धरुनी अहंता ॥
लक्ष्मीविलास दिसतो नगरांत भारी । तो सांपडेल मज दानवबल्लभारी ॥ १२ ॥
जेथें पद्मवनें अपार तुलसी जेथें बहू गोधनें
जेथें वैष्णव वेदपाठ करिती सद्वाक्य संबोधनें ॥
जेथें पुष्पफळीं सपल्लवदलीं शृंगार आला वना
तेथें क्रीडतसे हरी कविवरीं हे वर्णिली भावना ॥ १३ ॥
पूर्वीं हे स्थिति हा विलास सुख हें नाहीं च या गोकुळीं
आला साच गमे हरी नरहरी या नंदजीच्या कुळीं ॥

---

७ चीर=लुगडें. ८ बाळा=स्त्री. ९ दाहा=आग. १० गुणठेली=गुणांची पिशवी.

सालंकार सुंबल्लवी[11] मिरवती सौवर्णवल्ली वनीं
तैसी होइन मी न मंजुनयना मी येउनी यौवनीं[12] ॥ १४ ॥
जाली तत्काळ रंभा दिसत मृदु जिचे ऊरु[13] कर्पूररंभा[14] ॥
गंगेच्या चंचदंभासम[15] तरळ गळां हार ल्याली सदंभा ॥
मत्तेभांच्या[16] निकुंभांकाति[17] कठिण उरीं दावि वक्षोजकुंभा[18]
भासे ऐसी स्वयंभा मनिं कुटिलपणें ते रती कीं स्वयंभा ॥ १५ ॥
जाती नूतन नूतना व्रजवधू तत्संगती पूतना
आली नंदनिकेतनासि[19] निरखूं पक्षींद्रसंकेतना[20] ॥
तेथें गोवळराज नृत्य करिती कृष्णास नीरंजना
बैसे त्या च सभाजनांत निरखी योगीशहृद्भाजना[21] ॥ १६ ॥
पुढें बैसलीसे जसी मानवी ते । हरी देखुनी क्रोध दुर्मान वीते ॥
सभे अंगसौभाग्यभा[22] मानवीते । यशोदा पुसे कोण भामा[23] नवी ते ॥ १७ ॥
स्वरें[24] वदे स्वागत गोपिकांला । जें जिंकितें कंठरवें पिकांला[25] ॥
म्हणे यशोदे तुझिया मुला मा । पाहोनि धालें व्रज भूभूललामा[26] ॥ १८ ॥

॥ दिंड्या ॥

काय वानूं कापट्य कामिनीचें । इंद्रचंद्रा नेणवी रूप जीचें ॥ ध्रु० ॥
भूमिपर्यंत रुळे नीळ वेणी । वरी शोभे ती भव्य नगश्रेणी[27] ॥
चंद्र आणी शीसफुल फुलावाणी । भाळिं भांगटिला नासिकीं सुपाणी ॥ १९ ॥
चुडे कंगाणिया हातसरे दोरे । कटीं शोभाति ते भव्य कडेदोरे ॥
फार साजे सौंदर्य दैत्यदारे । कामिलोकांचे चित्त जें विदारे ॥ २० ॥
बाळ्या भोंकरें जडित ते काप कानीं । हार कंठीं देदीप्य माणिकांनीं ॥
करीं मुद्रा वीराजमान मानी । कोणि ऐसी देखुनी धैर्य मानी ॥ २१ ॥
वांकि बाहुवटें बाजुबंद बाळी । ल्यालि चोळी ते मोतियांचि जाळी ॥
हेमवसनाचा घोळ तळीं घोळी । मनीं कपटी बाहेरि दिसे भोळी ॥ २२ ॥
पदीं साखळिया नूपुरादि वाळे । बिदीं[28] चालतसे दाखवीत चाळे ॥
डोळे मोडतां चि गोपवृंद[29] भाळे । जो तो पाहे तल्लीन राजबाळे[30] ॥ २३ ॥

---

११ बल्लवी=गवळणी. १२ यौवन=तारुण्य. १३ ऊरु=मांड्या. १४ कर्पूररंभा=कर्पूरकदली (केळ). १५ चंचदंभ=हलणारें पाणी. १६ मत्तेभ=मदोन्मत्त हत्ती. १७ निकुंभ=गंडस्थळ. १८ वक्षोजकुंभ=स्तनकलश. १९ निकेतन=घर. २० पक्षींद्रसंकेतन=गरुडध्वज (कृष्ण). २१ योगीशहृद्भाजन=योग्यांच्या हृदयांत राहणारा (कृष्ण). २२ भा=कांति. २३ भामा=स्त्री. २४ रव=शब्द. २५ पिक=कोकिल. २६ ललाम=भूषण. २७ नगश्रेणी=दागिन्यांची पंक्ती. २८ बिदी=वाटेंत. २९ वृंद=समूह. ३० राजबाळा=उत्तमस्त्री (अशा प्रकारचीं दुसरीं उदाहरणें:—राजमार्ग, राजहंस, राजविद्या, रायआंवळी इ॰).

ऐसि सुंदरि ते मंदहास्य चाली । नंदरायाच्या मंदिरासि आली ॥
द्वारपाळा मारितां तीव्र भ्याली । मोह पाडोनी मंदिरीं निघाली ॥ २४ ॥
पंकजाक्षी निःशंक शांत बंकी[31] । रक्षपाळां पाडुनी मोहपंकीं[32] ॥
ज्ञाति जाली कृष्णासि घेउं अंकीं[33] । जो हा दाता आनंदतनय रंकीं ॥२५॥

॥ श्लोक ॥

संतानाविण फार दीन क्रमिले हे फार चिंता मला
होती हो बहु आजि देखुनि सुता हा जीव विश्रामला ॥
पात्रीं रत्नमणी फळावळि विडे खर्जूरही खोबरें
ठेवी बाण पुढें म्हणे मज सये दे बाळ पाहों बरें ॥ २६ ॥

बाई तुझा पाहुनि कृष्ण तान्हा । आला पहा वो मजलागिं पान्हा ॥
मिथ्या असा तेथ करूनि बान्हा[34] । येवोनि घे शीघ्र मनोज्ञ[35] कान्हा ॥ २७ ॥
जालें बहू मन उताविळ वो यशोदे । दे बाळ लौकर करीं हृदयीं धरूं दे ॥
पान्हा भरोनि न धरे मजलागिं बाई । दे दे म्हणोनि चमके करि फार घाई॥२८॥
बहुत आवडती मज लेंकरें । म्हणुनि खेळउं धाविनली करें ॥
त्वरित खेळवि आननकोमला । तुजविना मज आन नको मला ॥ २९ ॥
प्रेमा ऐसा दाविते दैत्यभाजा[36] । तेणें तोषे नंदभार्या सभाजा[37] ॥
मी दैवाची माझिया बाळकाला । पाहों येती लोक नीलालकाला[38] ॥ ३० ॥

लखलखित विराजे पाळणा हाटकाचा[39] ।
खचित मणिगणानें त्या जगन्नायकाचा ॥
झळकत वरि भारी घोंस मुक्ताफळांचा
सहज हरि निजेला मात्रि हंता खळांचा ॥ ३१ ॥
झडकरि मग आली ध्यावया बाळकृष्णा
घडिभर मुख पाहे कृष्णमाता सतृष्णा ॥
उचलुनि हरि अंकीं सोयरा सज्जनांचा ।
निजहृदयिं धरीते साध्य जो साधनांचा ॥ ३२ ॥

नंदा मना त्वरित नंदकुळावतंसा[40] । देखोनि तल्लिन मुखद्युति[41] पाहुं कैसा ॥
घे मांडिये क्षणिक मानसराजहंसा । ते राक्षसी अनुमिते रिपु हा चि कंसा ॥३३॥
ठावें नसे किमपि नंदनितंबिनीलीं[42] । दे कौतुकें म्हणुन त्या नवमेघनीला ॥
साधूजना कुटिल ते वरि काज नाहीं । नाहीं च आपपर काहिं च योजना ही ॥३४॥

---

३१ बंकी, बकी=पूतना. ३२ पंक=चिखल. ३३ अंक=मांडी. ३४ बान्हा=मिष. ३५ मनोज्ञ=सुंदर. ३६ दैत्यभाजा=पूतना. ३७ सभाजा=स्त्रियांसह. ३८ नीलालक=निळे आहेत केंस ज्याचे असा. ३९ हाटक=सोनें. ४० नंदकुलावतंस=नंदकुलभूषण कृष्ण. ४१ द्युति=शोभा. ४२ नितंबिनी=स्त्री.

तों पूतना कपटपाशभरोनि डोळे । घे मांडियेवरि हरी स्वमनांत पोळे ।।
रत्नें म्हणोनि भरि इंगळ[43] जेवि खोळें[44] । घे काळ बाळमति पाहति लोक भोळे।। ३५।।

दनुजयुवति[45] बोले तूं सखी राजबाळा
कनककुसुमगौरी केंवि व्यालीस काळा ।।
खदखद हरि हांसे बोलिली सत्यशीळा
बळदमन खलांचा दाखवी लोकलीला ।। ३६ ।।

कमलनयन कान्हा घेतला वो रसानें[46] ।
उचलुनि निज अंकीं भाउनी बाल सानें[47]
कुपितफणि[48]गव्हाला हार मानूनि तीणें ।
स्वकरि धरुनि कंठीं बांधिला दुर्मतीनें ।। ३७ ।।

जाणोनियां माव[49] तिची स्वभावें । झांकी हरी लोचन बाळभावें ।।
शास्ता जगाचा जरि आकळीला । तरी न बोले धरि बाळलीला ।। ३८ ।।

लक्षोनि कंजरुचिरेक्षण[50] राक्षसीला । हांसे तदा खदखदां दमि तो अशीला ।।
ते खेळवीत चुचकारुनि बाळ थानीं । लावी सतोष मग पूर्वमनोरथानीं ।। ३९ ।।

देखा माखुनियां विषें स्तन मुखीं लावी मुखा संमुखें
चोखी लोकशिखामणी[51] सुरसखा शोषावयातें सुखें ।।
पाखाळोनि विखा तिच्या नखशिखा शाखांशु चाखावया
शेखीं लेखुमि खेचरी तृणशिखा जे पातली खावया ।। ४० ।।

पयोधिसंक्रांतपयोधराचे । परी धरी अग्र पयोधरा[52]चे ।।
शोषी अशेषांगरसासि गा तो । ब्रह्मादिदेवोत्कर[53] ज्यासि गातो ।। ४१ ।।

स्तनाननीं तो जडला जळूसा । जाला तिला हा परता टळूसा ।।
मिठी प्रयत्नें न सुटे हरीची । भांबावली बुद्धि महासुरीची ।। ४२ ।।

रक्तातें अनुरक्त देखुनि हरी आरक्त डोळे करी
युक्तीनें बहु शक्ति वेचुनि करीं सोडोनि घे लेंकरी ।।
तो कांहीं न सुटे चि तो दृढ मिठी दाटे भयें साहसी
खासी काय मला मुला मग म्हणे शोषूं किती पाहसी ।। ४३ ।।

आंगीं जियेस नव नाग[54]सहस्रशक्ती
ते सोडवी कुटिल दाउनि बाळभक्ती ।।

---

४३ इंगल=निखारे. ४४ खोळ=वस्त्रादिकांची खोळ. ४५ दनुजयुवति=पूतना. ४६ रसानें=प्रीतीनें. ४७ सानें=धाकटें. ४८ फणि=साप. ४९ माव=कपट. ५० कंजरुचिरेक्षण =कमला प्रमाणें सुंदर आहेत डोळे ज्याचे. ५१ लोकशिखामणि=त्रैलोक्यभूषण कृष्ण. ५२ पयोधर=स्तन. ५३ उत्कर=समूह. ५४ नाग=हत्ती.

अनुक्रमणिका

आतां किती स्तन पिसील धरुनि कृष्णा
ऐंसी असे तुज कसी मज सांग तृष्णा ॥ ४४ ॥
ते बाळ दैत्यकवँळासि असे भुकेलें
रक्तें तिच्या म्हण अपोशन आजि केलें ॥
तत्प्राण जाण हरिले निज विक्रमानें
प्राणाहुती मॉगति पांच अनुक्रमानें ॥ ४५ ॥
सौजन्यस्तन्यपानें घुटघुटुनि तिचे प्राण सत्राण नेले
व्याघ्रें ते उग्रतेनें चरफडुनि मनीं शब्द निःशब्द केले ॥
सोडीं सोंडीं म्हणोनी प्रगट घडिघडीं रंगणीं अंग घाली
घोराकारें शरीरें तळपुनि पडली पूतना भूतजाळीं ॥ ४६ ॥
माथां पिंगट झिंपऱ्या मुखबिळीं विक्राळ दंतावळी
डोळे वर्तुळ रक्त कर्कश तनू कंठध्वनी आंवळी
अभ्रीं वाढुनि वाढ धाड पडली तेणें थरारी धरा ॥
मूर्छाग्रस्त समस्त कोण धरिती कोणासि शोणाधरा ॥ ४७ ॥
गोपी गोपाळ गाई पडुनि महितळीं शब्द तीतें अगाई
ऐशी राया नवाई जनिं वनिं पसरे राक्षसीची अवाई ॥
तें हांसे शेषशायी भवतपनतपक्रांत संतोषदायी
त्या कृष्णाचे च पायीं नमन करितसे आरणीचा शिपायी ॥ ४८ ॥

समाप्त.

---

४५ कवळ=घांस.

अनेककवि-कृत प्रकरणांची
अनुक्रमणिका.

वज्रदेही सौख्यकारी । भीमरूपा प्रभंजना ॥
पंचभूतां मूळ माया । तूंचि कर्ता सकळ ही ॥ ३ ॥
स्थितीरूपें तूंचि विष्णू । संहारका पशूपते ॥
परात्परा स्वयंज्योती । नामरूपा गुणातिता ॥ ४ ॥
सांगतां वर्णितां येना । वेदशास्त्रा पेड ठका ॥
शेष तो शिणला भारी । 'नेति नेति' परा श्रुती ॥ ५ ॥
धन्य अवतार कैसा हा । भक्तां लागिं परोपरी ॥
रामकाजीं उतावेळा । भक्तां रक्षक सारथी ॥ ६ ॥
वारितो दुर्धटें मोठीं । संकटीं धांवतो त्वरें ॥
दयाळ हा पूर्ण दाता । नाम घेतां च पावतो ॥ ७ ॥
धीर वीर कपी मोठा । मागें नव्हे चि सर्वथा ॥
उड्डाण अद्भूत ज्याचें । लंघिलें समुद्राजळा ॥ ८ ॥
देउनी लिखितें[10] हातीं । नमस्कारी सितावरा ॥
वाचितां सौमित्र अंगें । राम सुखें सुखावला ॥ ९ ॥
गर्जती स्वानंद मेळीं । ब्रह्मानंदें सकळ ही ॥
अपार महिमा मोठा । ब्रह्मादिकांसी नाकळे ॥ १० ॥
अद्भूत पुच्छ तें कैसें । भोंवंडी नभ-पोकळी ॥
फांकलें तेज तें भारी । झांकिलें सूर्य-मंडळा ॥ ११ ॥
देखतां रूप पैं ज्याचें । उड्डाण अद्भूत शोभलें ॥
ध्वजांग उर्ध्व तो बाहू । वामहस्त कटावरी ॥ १२ ॥
कसिली हेमं[11]-कासोटी । घंटा किंकिणि भोंवत्या ॥
मेखळे[12] जडलीं मुक्तें । दिव्य रत्नें परोपरी ॥ १३ ॥
माथां मुगुट तो कैसा । कोटि चंद्रार्क लोपले ॥
कुंडलें दिव्य तीं कानीं । मुक्त-माला विराजते ॥ १४ ॥
केशर रेखिलें भाळीं । मुख सुहास्य चांगलें ॥
मुद्रिका शोभती बोटीं । कंकणें कर मंडित ॥ १५ ॥
चरणींचे वाजती अंदु[13] । पदीं तोडर[14] गर्जती ॥
कैवारी नाथ दीनाचा । स्वामि कैवल्य[15]-दायकू ॥ १६ ॥
स्मरतां पाविजे मुक्ती । जन्म-मृत्यूसि वारितो ॥
कांपती दैत्य तेजासी । भुभुःकार देतां बळें ॥ १७ ॥

---

१०. लिखित=पत्र. ११. हेम=सोनें. १२. मेखला=कडदोरा. १३. अंदु=सांखळ्या पायांतल्या. १४. तोडर=तोरड्या. १५. कैवल्य=मोक्ष.

पाडितो राक्षसू नेटें । आपटी महिमंडळा ॥
सौमित्र-प्राण-दाताची । कपी-कुळांत मंडणू ॥ १८ ॥
दंडिली पाताळ-शक्ती । अही महा निर्दाळिले ॥
सोडिले रामचंद्राला । कीर्ति हे भुवनत्रयीं ॥ १९ ॥
विख्यात ब्रीद तें कैसें । मोक्ष-दाता चिरंजिवी ॥
कल्याण त्याचेनि नामें । भूत पिशाच्च कांपती ॥ २० ॥
सर्प वृश्चिक पश्वादी । विष शीत निवारण ॥
आवडी स्मरतां भावें । काळ कृतांत धाकतो ॥ २१ ॥
संकटें बंधनें बाधा । दुःख दारिद्र्य-नाशका ॥
ब्रह्म-ग्रह-पिडा-व्याधी । ब्रह्म-हत्यादि पातकें ॥ २२ ॥
पुर्वितो सकळ ही आशा । भक्त-काम-कल्पतरू ॥
त्रिकाळीं पठतां स्तोत्र । इच्छिलें पावसी जनीं ॥ २३ ॥
परंतु पाहिजे भक्ती । संधी कांहीं धरूं नका ॥
रामदासा साहाकारी । सांभाळी तो परोपरी ॥ २४ ॥
इति श्री हनुमंत स्तोत्र संपूर्ण ॥ ५ ॥

६.

कपि विर उठला तो वेग अद्भूत केला
त्रिभुवन-जन-लोकीं कीर्तिचा घोष केला ॥
रघुपति उपकारें दाटले थोर भावें
परम धिर उदारें रक्षिलें सौख्य-कारें ॥ १ ॥
सबळ दळ मिळालें युद्ध ऊदंड झालें
कपि-कटक निमालें पाहतां येश गेलें ॥
पर-दळ-शर-घातें कोटिच्या कोटि प्रेतें
अभिनव रण-पातें दुःख बीभीषणातें ॥ २ ॥
कपि-रिस-घनदाटी जाहली थोर आटी
म्हणउनि जग-जेठी धांवणें चार कोटी ॥
मृत्युविरल ठेविले मोकळे सिद्ध झाले
सकळ जन निवाले धन्य सामर्थ्य चाले ॥ ३ ॥
बहु प्रिय रघुनाथा मुख्य तूं प्राण-नाथा
उठवि मज अनाथा दूर सांडूनि वेथा ॥
झडकरिं भिमराया तूं करीं दृढ काया
रघुबिर-भजना या लाग वेगें चि जाया ॥ ४ ॥

अनुक्रमणिका

तुजविण मज पाहें पाहतां कोण आहे
ह्मणउनि मन माझें रे तुझी वाट पाहे ॥
मज तुज निरवीलें पाहिलें आठवीलें
सकळिक निज-दासालागिं सांभाळवीलें ॥ ५ ॥
उचित हित करावें उद्धरावें धरावें
अनहित न करावें त्यां जनीं येश घ्यावें ॥
अघटित घडवावें सेवका सोडवावें
हरि-भजन घडावें दुःख तें वीघडावें ॥ ६ ॥
प्रभुवर विर-राया जाहली दृढ काया
पर-दळ निवटाया कैंप्य कूळें कुटाया ॥
गिरिवर उगटाया रम्य-वेषें नटाया
तुजचि अलगटाया ठेविलें मुख्य ठाया ॥ ७ ॥
बहुत सबळ सांठा मागतों अल्प वांटा
न करित हित कांटा थोर होईल ताठा ॥
कृपण-पण नसावें भव्य लोकीं दिसावें
अनुदिन करूणेचें चिन्ह पोटीं वसावें ॥ ८ ॥
जळधर करूणेचा अंतरा माजि राहे
तरि तुज करूणा हे कां न ये सांग पां हे ॥
कठिण ह्रदय झालें काय कारूण्य गेलें
न पवसि मज कां रे म्यां तुझें काय केलें ॥ ९ ॥
वडिलपण करावें सेवका सांवरावें
अनहित न करावें तूर्त हातीं धरावें ॥
निपट चि हटवादें प्रार्थिला शब्द-भेदें
कपि घन करूणेचा वोळला राम-वेधें ॥ १० ॥
बहुत चि करूणा या लोटली देवराया
सहज चि कपि-केतें[१६] जाहली दृढ काया ॥
परम सुख विलासें सर्वदां सानुदासें
पवन-तनुज तोषें वंदिले सावकाशें ॥ ११ ॥
॥ इति श्री भीमरूपि-स्तोत्र संपूर्ण ॥ ६ ॥

७.

रुद्र हा समुद्र देखतां क्षणीं उठावला

---

१६. कपिकेत (कपिकेतु)=वानरश्रेष्ठ.

अनुक्रमणिका

शिरोणिचें[17] किरण सज्य त्रीकुटास पावला ॥
वात जातसे तसाचि स्थूळ देह राहिला
वावरोनि वीवरोनि तो त्रिकूट पाहिला ॥ १ ॥
हीन देव दीन रूप देखतांचि पावला
गड्गडीत घड्घडीत कड्कडीत कोपला ॥
लाटि कूटि पाडि फोडि झोडि झोलि झोडला
दैत्य तोकें[18] येक हाक सर्व गर्व मोडिला ॥ २ ॥
सानरूप पुच्छ तें स्वरूप गुप्त बैसला
कपीकेत शोध घेत त्रीकूटांत बैसला ॥
गड्गडी दिसेचि ना बुझेल कोण कैसला
वळावळी चळाचळी विशाळ ज्वाळ जैसला ॥ ३ ॥
काळदंडसे प्रचंड ते वितंड जातसे
भारभार राजभार पुच्छमार होतसे ॥
पाडिले पछाडिले रुधीर[19]-पूर व्हातसे
दैत्य बोलती बळें पळोन काय घ्यातसे ॥ ४ ॥
कोंळ-कूट[20] तें त्रिकूट धूट धूट ऊठिलें
दाट थाट लाट लाट कूट कूट कूटिलें ॥
घोर मार ते सुमार लूट लूट लूटिले
चिर्डिले चि घर्डिले चि फूट फूट फूटले ॥ ५ ॥
दाट थाट आट घाट तें कपाट घातलें
सर्व रोध ते निरोध थोर दुःख पावले ॥
सैन्य कष्ट त्यासि कष्ट कर्करून बांधिले
थोर घात त्यास पात चर्फडीत चेंदले ॥ ६ ॥
वज्र पुच्छ त्यासि तुच्छ मानिलें निशाचरीं[21]
सर्व ही खणाखणाट ऊठिले घरोघरीं
फुटे चि ना तुटे चि ना समस्त भागले करीं
लट्लटीत कांपती बहूत धाक अंतरीं ॥ ७ ॥
थोर थोर दूर दूर दाट दाट दाटले
कोट मस्त तंग बस्त थाट थाट थाटले ॥
मंदिरीं घरोघरीं अचाट पुच्छ वाटलें

१७. शिराणीचें किरण=आवडीचें उड्डाण. १८ तोफ=बालक. १९ रुधिर=रक्त. २०. काळकूट=विष. २१. निशाचर=राक्षस.

[काव्येतिहास-संग्रह.]

११.

मोरोपंतकृत

प्रकरणें—भाग १.

हा

जनार्दन बाळाजी मोडक, बी. ए. (डेक्कन कॉलेज)

यांणीं

पंतांचें चरित्र व विपुल टीपा यां सह

प्रकाशित केला.

श्रीमन्मयूरकविची देते संतोष मानवां कविता।
असता जरि भूमीवरि सुरगुरु तरि तोहि मान्य कविता॥

शके १८०९.

अनुक्रमणिका

[काव्येतिहास-संग्रह-]

१२.

अनेक-कवि-कृत-कविता

भाग १.

हा

जनार्दन बाळाजी मोडक, बी. ए. (डेक्कन कॉलेज)

यांणीं

निपुल टीपांसह प्रकाशित केला.

शके १८०५.

अनुक्रमणिका

बिभीषणो राक्षसवंशदीपकः सभाजनोद्दामदशास्यदूषकः ॥
सर्वोत्तमस्नेहभरेण पूरितश्चिरं ज्वलत्यत्र परं निरंजनः ॥ ३२६ ॥
अहो सदारामपदं श्रितस्य कुजन्मनः सद्रससंप्लुतस्य ॥
समुद्भवेत्सत्सुमनस्कताऽस्य निदर्शनार्थं यवनः कबीरः ॥ ३२७ ॥
यो ह्यादिमवर्णोत्तररसंगतोऽसौ कुजन्म्यपि कबीरः ॥
सुमनःसहस्रमध्ये श्रैष्ठ्यं न समाश्रयेत्कथंकारम् ॥ ३२८ ॥
नृणां मूर्धस्रक्त्वं कलयति कबीरस्य तनयः
कमालेत्येतस्मिन्विषय इह हेतून् समुचितान् ॥
उपन्यस्तुं यावत्कृतपरिकरस्तावदचिरात्
समाख्यैवास्येयं मम समवरुंद्धे मतिगतिम् ॥ ३२९ ॥
आत्मारामसमद्भूतिस्तुलस्यामोदमंदिरम् ॥
सुमनःकोटितः प्रीत्यै श्रीरामस्य भवेन्न किं ॥ ३३० ॥

बिभीषणं स्तौति बिभीषणइति । दीपकत्वं साधयति सभाजनेषु उद्दामो यो दशास्यो रावणः तं दूषयति रामो हि साक्षादादिनारायणस्तेन सह विरोधं मा कार्षीरिति सभायां येन रावणं प्रति बोधः कृतः भाजनं पात्रं तेन सह या उद्दामदशा महती वर्तिस्तस्याः आस्यं मुखं दूषयति सर्वोत्तमो रामस्तत्र यः स्नेहस्तस्य भरेण पूरितः सर्वोत्कृष्टः यः स्नेहः तैलं च अतएव निरंजनः विषयवासनाशून्यः कज्जलरहितश्च निकृष्टतैले च कज्जलबाहुल्यं ॥ ३२६ ॥

द्वाभ्यां कबीराख्यं भगवद्भक्तं वर्णयति सन् आरामः उद्यानं तत्पदं सदा रामस्य चरणं च कुजन्मनः वृक्षस्य नीचयोनेर्यवनस्य च सतोत्तमेन रसेन जलेन ब्रह्मानंदेन च सत्यः सुमनसः पुष्पाणि यस्य तस्य भावस्तत्ता उत्तमसाधुता च ॥ ३२७॥

योहीति यः कबीरः आदिमो यो वर्णो ब्राह्मणस्तस्य योग्यः यः उत्तमरस उत्कृष्टरसः ब्रह्मरसस्तं प्राप्तः सः साधुसहस्रे श्रेष्ठः कथं नस्यात् अपि तु स्यादेवेति यो हि कबीरः कुजन्मी वृक्षः आदिवर्णः ककारस्तदुत्तरं रेण रेफेण संगतः करवीरो भवति बवयोरैक्यात् यश्च करवीरः स पुष्पसहस्रमध्ये श्रेष्ठः एकतोऽन्यानि सहस्रं पुष्पाणि एकतः करवीरमिति पारिजातादौ द्रष्टव्यं 'बकुलं पुष्पसाहस्रान्नंद्यावर्त्तं विशिष्यते ॥ नंद्यावर्तसहस्राद्धि करवीरं विशिष्यतइति' नृसिंहपुराणे ॥ ३२८ ॥

कमालं स्तौति नृणामिति कमाला इयं समाख्या नाम इयमेव अयं नृमूर्धन्य इतीममर्थं कथयति के मस्तके माला पुष्पस्रक् कमाला या कमाला मुंडमाला सा मूर्धन्यैवेति ॥ ३२९ ॥

तुलसीदासं द्वाभ्यां आत्मारामनामा कश्चित् कान्यकुब्जो विप्रः तुलसीदासस्य पिता आत्मारामात्समुद्भूतिर्यस्य आमोदस्य संतोषस्य मंदिरं एतादृशस्तुलसीनामा

लोकोऽयं किल मोहितो ममतया काः का न नामाचरेत्
प्रेतासंगमहाभुजंगमपरिष्वंगादिघोरक्रियाः ॥
तां जह्याद्यदि रामदर्शनसुधालाभस्य सद्भाजनं
स्यादित्यत्र निदर्शनाय तुलसीदासः समुज्जृंभते ॥ ३३१ ॥
अकिंचनवरेण्योऽपि समर्थपदवीं गतः ॥
दासोऽपि यः किल स्वामी स साधुः कोऽपि राजते ॥ ३३२ ॥
यो हि श्रीरामदासः स्यात्परित्यज्य श्रियं स्त्रियम् ॥
असौ न परलीनः स्यादिति कः सज्जनो वदेत् ॥ ३३३ ॥
यो रामदासः स्यात्तस्य कल्याणस्थितिरालये ॥
सभाजयति तं प्रेम्णा दुर्गाधीशः सदाशिवः ॥ ३३४ ॥

साधुः रामस्यान्येभ्यः कोटिसाधुभ्यः प्रीतये भवतीति युक्तं आमोदस्य गंधस्य गृहं तुलसी हि अनेकपुष्पापेक्षया रामाय रोचते तथा च तत्त्वसागरसंहितायां 'योगिनां निर्वृतौ वांछा कामिनां च यथा रतौ ॥ पुष्पेष्वपि च सर्वेषु तुलस्यां तु तथा हरेरिति' सा चेत्परोद्यानसंभूता किंचिद्गुणहीना इयं तु आत्मारामसमुद्भूतिः ॥ ३३० ॥

लोकइति अत्रेयमाख्यायिका 'तुलसीदासो हि राजपुरुष आसीत् स राजकार्यार्थं क्वचिद्गत्वा कियता कालेन गेहमागतस्तावत् ममतानाम्नी तस्य भार्या मातृगृहं गताऽभूत् तदा काममोहितः सन् रात्रौ श्वशुरगृहं प्रति गंतुं निर्गतस्तदा मध्ये महानदी उपस्थिता तत्र दृष्टं तावत् कश्चित् प्रेतः वटे लग्नोऽभूत् तदा मन्यते स्म किमहो वाच्यं मम प्रियया नौकेयं मदागमनार्थं प्रेषितेति ततस्तदुपर्यारुह्य पारं गतः श्वशुरगृहं गतस्तावत् प्रियानिद्रागेहगवाक्षात् कृष्णभुजंगो महांल्लंबमानोऽभूत् तदा मन्यते स्म किमहो मत्प्रियया मदारोहणार्थं महारज्जुर्मुक्तेति तेनारुह्यांतर्गतः निद्रितां ममतां बोधितवान् सा विस्मिताऽब्रवीत् किमिदं कथमत्रैते श्रीमच्चरणा आगतवंतः स आह किं मम नर्माचरसि त्वयैव नद्यां नौका स्थापिता गवाक्षे रज्जुश्च मुक्ता हूं पश्यामि परं काऽसौ रज्जुरिति दीपं गृहीत्वा दृष्टं तावन्महान् कालसर्पो दृष्टः शिव शिव केयं साहसिकता हंहो कीदृगयं दुरंतवीर्यः कामः ततश्च तयोक्तं एवं सौहृदं भगवदर्थे कृतं स्याच्चेत् किं नाम दुर्लभं स्यात् तदाकर्ण्य तदात्वएव विरक्तस्तां नमस्कृत्य त्वमेव मम माता मम गुरुरिति वनं गतः ततश्च तत्र रामदर्शनं जातमिति' ममता ममत्वं च केचिद्द्रव्यार्थं प्रेतमधिष्ठाय मंत्रं जपंति जांगलिका भुजंगानाकलयंति ॥ ३३१ ॥

रामदासं वर्णयति दासः स्वामीसमर्थइति तस्य समाख्या ॥ ३३२ ॥

योहीति रामदासो हि परे ब्रह्मणि लीनः परल्यास्तन्नामकदुर्गस्य इनः स्वामी परलीनः ॥ ३३३ ॥

रामदासपदांभोजरजःस्पर्शो विराजते ॥
यः कुशीलजनस्यास्य कल्याणाय प्रकल्पते ॥ ३३५ ॥
गंगाधरप्रेमरसास्पदं यो यः सूर्यवंशैकमणिप्रवेकः ॥
खरांतकः शोभनलक्ष्मणाढ्यः स रामदासः किल राम एव ॥ ३३६ ।
ध्वस्तमहाशोकवनं दलिताक्षं सद्रुचाफलावासम् ॥
कल्याणशिवप्रभुपदसोल्लासं रामदासमवलंबे ॥ ३३७ ॥
श्रीरामो विपिनप्रयाणसमये श्वःश्रेयसध्वंसको
नास्ति क्रोधसमोऽपरो रिपुरिति प्राह प्रियं भ्रातरम् ॥
तद्भूयास्तमकोपयुक्त इति चेत् श्वःश्रेयसावाप्तये
सर्वस्वं सहसा विहाय तृणवच्छ्रीरामदासो भव ॥ ३३८ ॥
श्रीरामः किल भिन्नभिन्नविधया मातेव कौतूहला-
न्याधत्ते स्वजनस्य पूर्णकरुणस्थाने तदेतद्यतः ॥

यइति यो रामस्य दासः स्यात् तस्य गृहे सदा कल्याणं तं दुर्गायाः पार्वत्याः ईशः शिवः सदा सभाजयति पूजयति 'अथ भागवता यूयं प्रियाः स्थ भगवान्यथेति' भागवतोक्तेः अथ रामदासस्य गृहे कल्याणस्वामी दुर्गाणां पर्वतकोटराणां रचयिता शिवः शिवाजी नाम राजा तं पूजयति च ॥ ३३४ ॥

रामदासेति स्पर्शः मणिः कुशींआयस्यो यः शंकुः तां लाति कल्याणाय सुवर्णाय अन्यत् स्पष्टं ॥ ३३५ ॥

गंगाधरइति गंगाधरो रामदासस्य ज्येष्ठभ्राता श्रेष्ठइति रामीरामदासइति च ख्यातः शिवश्च । सूर्यः रामदासस्य पिता सूर्याजीपंत इति रविश्च । खरस्य खलस्य शोभनेन लक्ष्मणेन चिह्नेनार्बुदाख्येन च 'भाळीं अवाळू असे' ॥ ३३६ ॥

हनूमता सहाभेदं स्तौति । ध्वस्तेति यथा हनूमान् अशोकवनं रावणस्य अक्षः एतन्नामा रावणसुतः सती रुक् रुचिः प्रीतिः तया फलेषु आवासो वासना यस्य सीतासंदेशेन कल्याणस्य यच्छिवं कल्याणं तादृशं रामपदं च 'मंगलानां च मंगल' मित्युक्तेः तत्र सोल्लासं अन्यत्र महाशोकस्तदेव वनं अक्षाणि इंद्रियाणि संतः उत्तमा द्रुमा यत्र तादृशश्चाफलाख्यो ग्रामः तत्र वसतिः कल्याणः शिवश्च तयोः शिष्ययोः पदे रक्षणे ॥ ३३७ ॥

श्रीरामइति 'नास्ति क्रोधसमो रिपुः' इति लक्ष्मणं प्रति रामआह तस्मात्कोपयुक्तेन न भवितव्यमिति चेद्रामदासो भव ततस्तथा । स्याः यो हि रामदासः सः अकोपयुक्तएव अकानाम्नी काचिच्छिष्यभावंगता तया उप समीपे युक्तइति प्रसिद्धं ॥ ३३८ ॥

श्रीरामइति यथा माता बालकं प्रति भावाभावरूपेण लालयति रे वत्स अद्यै तत्तुभ्यं दत्तं परं श्वो नास्ति परश्वो दातास्मीति अकानाम्न्याः पिता रुद्रनामा देशले-

पूर्वं काननजातयाऽभिरमितो रुद्रः स्त्वया लीलया
भूयोऽकाननजातया रमयितुं प्रायः प्रवृत्तः कलौ ॥ ३३९ ॥
अकामतात्युत्तमेति कृत्वा चेदिष्यते त्वया ॥
श्रीरामदासशरणं व्रज तत्रास्त्यकामता ॥ ३४० ॥
आपूर्य स्वमुखेन कर्णविवरं वेणुं कराभोरुहे
कृत्वा वादयता पुरा भगवता साधुव्रजस्यार्पितः ॥
मोहो मंजुरवेण हंत स पुनर्दासेन तु ध्वंसितो
जानीमस्तदतीव साधु चरितं दासस्य देवादपि ॥ ३४१ ॥
रामाकाशनृपालसंमितशके संवत्सरे दुर्मतौ
माघे मासि शनेर्दिनेऽथ चरमे पक्षे नवम्यां तिथौ ॥
हित्वा दासपदं स सज्जनशिरोभूषामणिः स्वात्मना
शिष्टः केवलमर्धघस्रसमये श्रीरामदासो गुरुः ॥ ३४२ ॥
यस्त्यक्त्वा तृणवच्छ्रियं स्त्रियमपि श्रीरामदासोऽभवत्
सोऽयं षोडशशून्यपूर्वकतया लीनोऽधिरामं भवेत् ॥

स्वकआसीत् रामेण कानने जाता रावणवधादिरूपा लीला तया रुद्रः शिवः अभिरमित· कलौ तु अकाननजातया रुद्रं रमयितुं प्रवृत्तएव अकाया आननं मुखं तस्माज्जातया अभंगपद्यरूपया ॥ ३३९ ॥

अकामेति निष्कामता परमश्रेष्ठेति कृत्वा वांछसि चेत् श्रीरामदासो यः शरणं रक्षिता तं प्रति व्रज तत्र अकामता वर्तते श्रीरामदासस्य शरणं मठं व्रज तत्र अकामता मान्याऽस्ति ॥ ३४० ॥

आपूर्येति पुरा भगवता वेणुं करे कृत्वा मुखेन कर्णविवरं अंत्यच्छिद्रं आपूर्य तज्जन्यमंजुरवेण साधुर्यो व्रजः गोकुलं तस्य मोहउत्पादितः दासेन तु वेणुं हस्ते धृत्वा तत्कर्णं स्वमुखेन आपूर्य मंत्रोपदेशं कृत्वा तद्वत्येन रामायणादिप्राकृतग्रंथ-रचनया साधुसंमोहस्य मोहो ध्वंसितइति वेणुनाम्नी काचित्स्त्री शिष्यत्वमागताऽभूत् तत्कृतरामायणमतीवरामणीयकशालि ॥ ३४१ ॥

श्रीरामदासस्य प्रयाणोत्सवं वर्णयति रामेति रामास्त्रयः आकाशं शून्यं नृपाः षो-डश एवं च 'अंकानां वामतो गति' रिति शालिवाहनशकः त्र्युत्तरषोडशशती संख्या (शके १६०३) तत्र दासपदं हित्वा स्वात्मना शिष्टः रामएवाभवदिति सज्जनेषु श्रेष्ठः सज्जननामदुर्गस्य भूषणं । परळीदुर्गस्य सज्जनइति नामांतरं॥३४२॥

उक्तसंख्यशकएव कुतः प्रयाणमित्यत्र हेतुमाह यस्त्यक्त्वेति यः श्रीस्त्रीत्यागपूर्वकं रामदासोऽभूत् तस्य षोडशकलाः पंचज्ञानेंद्रियाणि पंचकर्मेंद्रियाणि पंचप्राणाः चित्तचतुष्टयमेकमिति एतच्च लिंगमित्युच्यते तच्छून्यपूर्वकतया तद्भंगपूर्वकं रामे

इत्थं दर्शयितुं शकाब्दगणनासंस्थामुखेनास्थितो
रामाकाशनृपालसंमितशके श्रीरामदासो लयम् ॥ ३४३ ॥
यः पुंसा मनसा नियम्य सहसा स्वार्थाय पुण्यस्तपो-
योगस्तत्रास्थित एनमार्यमहितं संत्यज्य सर्वात्मना ॥
त्यागो नैव वरस्तनोरिति जनान् संदर्शयन् किं तपो-
योगे तापसशेखरो निजतनुं श्रीरामदासोऽत्यजत् ॥ ३४४ ॥
आदौ दुर्मतिसंगतिस्त्वसुभृतां प्रायो मनोभ्रंशिका
चेत्तत्रापि भगप्रसंग उदये त्यागस्तनोस्तद्वरः ॥
स्थेयं न क्षणमात्रमित्युपदिशन् पक्षेऽतिमे सत्तमो
माघे मासि जगद्गुरुर्निजतनुं श्रीरामदासोऽत्यजत् ॥ ३४५ ॥
अस्मिन्भूवलये विधाय विमलां चंद्रप्रभाकोमलां
कीर्तिं जेतुमितो नरः परपदं यो रामदासो व्रजेत् ॥
तत्रैवैष चिरं वसेन्न पुनरागच्छेदिति द्योतयन्
जेतुं मंददिने जनेशपदवीं श्रीरामदासो ययौ ॥ ३४६ ॥

ब्रह्मणि लयः स्यात् 'इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयत' इति तापनीयश्रुतेः तथा च षोडशांकः लिंगबोधकः तदुपरि शून्यं कृत्वा त्र्यंकाभिहिते रामे लयः एवं सूचयन्निव स्वयं निदर्शनायाभवत् ॥ ३४३ ॥

माघे प्रयाणे हेतुरित्याह यः पुंसेति येन यस्तपोयोग आस्थितस्तेन तत्रैवावसानं कार्यं न तु तत्परित्यज्य आरूढपतित्वदोषस्मरणात् अतस्तपस्येवावसानमकरोत् 'तपामाघेऽथ फाल्गुन इति' कोशात्तपः शब्दो माघवाचकः ॥ ३४४ ॥

दुर्मतिवत्सरकृष्णपक्षाभिप्रायमाह आदौ दुर्मतीति आदौ दुर्मतीनां विषयिणां संगएव निंद्यः भवतु नाम सः यथा कथंचन पारयामः परं तत्र भगप्रसंगः सुरतप्रसंग उपनमेच्चेत् तदा देहावसानमेव वरं नत्ववस्थानं 'न तथाऽस्य भवेत्क्लेशो बंधश्चान्यप्रसंगतः ॥ योषित्संगाद्यथा पुंसो यथा तत्संगिसंगतः' पदाऽपि युवतिं भिक्षुर्न स्पृशेद्दारवीमपि' इति भागवतात् तथा मम दुर्मतिः तन्नामसंवत्सरसंगोऽभूत् पुनस्तत्र भगप्रसंगः फाल्गुनप्रसंगः समीपउपनतः अतो मया देहस्त्यक्तइति निदर्शनं लोकसंग्रहार्थं 'कार्तिकादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयं ॥ अंत्योपात्यौ पंचमश्च त्रिभं मासत्रयं स्मृतमिति' सूर्यसिद्धांतोक्तैर्नक्षत्राणां मासव्यपदेशत्वात् भगः पूर्वाफाल्गुनी तद्युक्तो मासः फाल्गुनः लक्षणाअर्शाद्यच्वा ॥ ३४५ ॥

मंदवारप्रयाणहेतुमाह अस्मिन्निति 'मंदवारगमने पुनरावृत्तिर्नेति' क्वाचित्कज्योतिःशास्त्रं मनसि कृत्वैतत् यो रामदासः परं पदं जेतुं गतः स तत्र चिरं तिष्ठतु न पुनरागच्छेत् इति सूचयितुं मंददिने शांतोऽभवत् ॥ ३४६ ॥

स्नातानां गुरुराजपूर्णकरुणापीयूषधारांबुभिः
श्रीगोविंदपदांबुजस्मृतिसुधास्वादैकतृप्तात्मनाम् ॥
संस्था नैव च शुक्लपक्षउदये देवं जनान् सूचयन्
संस्थामाप स कृष्णपक्ष इव नः श्रीरामदासो गुरुः ॥ ३४७ ॥
पुण्यादौ मधुशुक्लपक्षनवमी श्रीरामजन्मोत्सवै-
र्दासस्याप्यथ तेन तां त्रिजहसुस्ताः कृष्णपक्षास्थिताः ॥
ता एनं शरणंगता इव सतां प्राणप्रयाणोत्सवैः
कारुण्यात्तपसि स्थितां व्यचरयत्पुण्यां शरण्याग्रणीः ॥ ३४८ ॥
पूर्वाह्णोऽवभृथोत्सवेन भवता संभाव्यतामीदृशं
देवौघैरभियाच्यते स्म पितृभिः स्वीयो पराह्णस्त्विति ॥
तत्रासावुभयानुरोधवशतस्तत्संधि मध्यंदिनं
किं संभावयति स्म मानुषहितः श्रीरामदासो गुरुः ॥ ३४९ ॥
किं युक्त्या प्रतिपादयामि बहुधा श्रीरामदासः सतां
नाथोऽवातरदेषरामयशसः ख्यातैं हनूमानिति ॥
आख्यैवास्य यतः समस्तजनताश्रोत्रातिथित्वं गता
चेत्तावत्प्रभवत्यभेदधिषणा श्रीमन्मरुत्सूनुना ॥ ३५० ॥

पुनश्च कृष्णपक्षावसानहेतुमाह स्नातानामिति गुरुकरुणापिठराणां संस्था स्थितिः शुक्र (क्ल) पक्षे आसुरभावे न स्यात् किं तु कृष्णपक्षे दैवभावे गुरुर्देशिकः बृहस्पतिश्च शुक्रः दैत्यगुरुः पूर्वपक्षश्च रलयोरभेदात् कृष्णः विष्णुः वद्यश्च नत्वव-द्यः संस्था स्थितिर्मरणं च ॥ ३४७ ॥

नवम्यां प्रयाणहेतुमाह पुण्यादाविति चैत्रशुक्लनवमी रामजन्मोत्सवेनादौ पुण्याऽ-भूत् पुनः अस्य दासस्य जन्माप्यस्यामेव तिथाविति वदंति तेन कारणेन अतीव महत्यभूत् ततश्च साजात्यात् यावत्यः शुक्लपक्षस्था नवम्यस्ताः सर्वा गह्लफुल्लं कृष्णपक्षीया नवमीर्जहसु न भवत्यः अस्मादृशइति ततश्च ताः सर्वाएनं शरणागता-इवाभवन् अनेनोक्तं 'पुण्यं विना न हि भवंतिसमीहितार्था' इति तपस्तप्यतामिति तत्र काचित्तपोयोगं कृतवती तामयमवदत् त्वां प्रति जन्मोत्सवेन कृतार्थयिष्यामि परं मम पुनर्जन्माभावः अतः प्रयाणोत्सवेन भवतीं संभाव्य पुण्यां करिष्यामीति तदैव तां पुण्यतिथिं कृतवानिति ॥ ३४८ ॥

मध्यंदिनहेतुमाह पूर्वाह्णइति पूर्वाह्णो वै देवानामपराह्णः पितृणां मध्यंदिनं मनु-ष्याणामिति तैस्तैः स्वस्य कालपुण्यत्वायाभ्यर्थितः सन् सर्वेषामपि प्रियाय मध्यंदिन-मंगीचकार तत्र त्रयाणामपि संबंधोऽस्तीति अवभृथः मरणं 'यन्मरणं तदवभृथ' इति श्रुतेः ॥ ३४९ ॥

अनुक्रमणिका

गद्यं । दुस्तरतरसंसारसागरपरपारदस्य, साक्षान्नारदस्येव शारदशशधरगौरवपुषोसिंहसंहननस्याशेषतमस्तोमनिस्तोदनिपुणैर्द्वादशभिरर्कैरिवो-र्ध्वतिलकैरलंकृतस्य तीव्रतरतपःप्रभावात्संभूय स्वयमयत्नोपनता अणिमाद्यनेकसिद्धीरेताः खलु भगवद्विभूतयइति शिरसा श्लाघं श्लाघं निबध्य निहिताइवातिपिंगटविशंकटा जटा बिभ्राणस्य विधातृकरविलिखितमहाभाग्याक्षरपंक्तिवल्या उदयमानेन फलेनेव लघुनार्बुदेन घटमानललाटपदस्य, जातमात्रएवैषश्रुत्यंतदर्शीति दर्शयद्भ्यामाकर्णविशालाभ्यां नयनाभ्यां विराजमानस्य, श्रीमद्रामप्रभुनामधेयसंकीर्तननिगूढरागेणैवोष्ठपुटेनविनटमानस्य, कलिमहिमगलितजीवनीयगुणमात्मानमनवरतनिःसरन्नामपीयूषशीकरैराप्याययितुमिवमुखमभितः प्ररूढश्मश्रुमिषेण समाश्रितौषधिजालस्य, अनेन निगीर्णमिव त्रैगुण्यमिति सूचयता रेखात्रयेण विलसत्कंठस्य, एष साक्षाद्भगवतो रामस्य दासइत्यस्माकं दासस्य भूमंडलविसृत्वरामपि कीर्तिं महिम्नापसारयति न कश्चिदिति शंकाकुलतया महता चिंताभरेण शुष्काभिर्मणीभूय कतिपयीभिरुपकंठं लुठंतीभिः कतिपयीभिश्चास्मद्दासकीर्तिः स्वीयकीर्तेः सखी करणीयेति रहस्यवादं कर्तुमिव लाघवसमाश्रयेण श्रुत्यंतं लग्नाभिस्तुलसीभिरुपशोभमानस्य, दीनजनकारुण्यकंदलरूपांकुरायमाणैरिव लोमभिः परिचितवक्षःपीठस्य, पुरा किल त्रेतायामसंमानितायाः साम्राज्यच्युतिरभवदिति द्वापरे मथुरायां भगवता वासुदेवेनादावेव कृतपरिग्रहायां यस्यां सद्यः स्वसाम्राज्यसिद्धिरभूदीति निपुणतरदर्शनेन स्वसाम्राज्यसंसिद्ध्य इव कराब्जादत्तकुब्जापरिग्रहस्य, एतस्य खल्विंद्रियगणो मुष्टिगतइव वशीभूतइति द्योतयंत्याक्षमालयाभिलक्षितस्य सकौपीन इत्यंतर्गर्भिताशयां 'कौपीनवंतः खलु भाग्यवंत' इति श्रीमदाचार्यभणितिं स्वस्मिन् प्रवर्तमानाभ्यां स्वामीसमर्थशब्दाभ्यां समर्थयितुमिव कौपीनं परिदधानस्य, समाश्रितानां मनोरथान् सर्वथा पूरयामि परमन्यत्र ज्ञानादिति तादृक्कौशलीं शिक्षितुमिवोपसदनसंपत्तये तपसा शुक्लीकृतवपुषा पृच्छतो महाराष्ट्रान् श्रीरामदासचरणे किमपि नपरिक्षीणामिति चट चट चटेति जल्पिते नोत्तरयतेव हरिचंदनेन पादुकीभूय समुपासितपादयुगुलस्य, सर्वांगीणामरविंदाक्षकृपाकटाक्षपातप्रभामिव शीतार्तिभंजिनीमानीलपाटलां मेखलां उभयपार्टीं वसानस्य ब्रह्मानंदोद्गारानिव जय रघुवीर जय रघुवीरेति मुहुर्वाक्यान्-

श्रीरामदासो हनु(नू)मदवतारत्वात् सएवेत्याह किं युक्तेति अस्य अभिधा नाम रामदास इति सैव हनुमानयमिति बोधयति तदर्थमुक्तिप्रपंचक्लेशो न कार्यइति॥ ३५०॥

अनुक्रमणिका

दाहरतो, ब्रह्मविद्विरक्तभक्तसार्वभौमस्य श्रीरामदासस्य गुरोऽश्चरणसरोजयोः पंतविठ्ठलविरचितानंतप्रणतयः संततमुल्लसंतु ॥ १ ॥

व्हाया सफळ मनुजजनि अवलंबुनि रामदासता राहे ॥
श्रीरामदास होता बा याजनिं चाफळावगम आहे ॥ ३५१ ॥
बोधस्य यत्नं त्यज राघवस्य दासो भव त्वं यत एष बोधः ॥
न दासपृष्ठं त्यजतीति गुह्यं प्रबोधयन्भाति स दासबोधः ॥ ३५२ ॥
शूरकुलालंकारं विबुधात्याद्दतपदांबुजाद्वितयम् ॥
निगडीकृतसंस्थानं कविनाथं रंगनाथमवलम्बे ॥ ३५३ ॥

गद्येन तं नमति दुस्तरेति गौरवं पुष्णाति तस्य सिंहसंहननः स्वंगः यथोक्तलक्षणानयनइत्यर्थः तमस्तोमः अंधकारः अज्ञानं च श्लाघं श्लाघं श्लाघयित्वेति णमुलंतं विशंकटाः विशालाः अर्बुदं अबाळूं इति लोके श्रुत्यंतदर्शी वेदांतावलोचकः रागः प्रेमा रक्तिमा च अस्माकं दासस्य तुलसीदासस्य उपकंठं समीपे कंठसान्निधौ च राघवः रामः लघुत्वं च रलयोरभेदः श्रुत्यंतं वेदांतं कर्णसामीप्यं च स्वसामराज्यं ब्रह्मसाम्राज्यं राज्यं च रामावतारे कुब्जा मंथरा नाम्नी कृष्णावतारे कंसदासी कुब्जा नाम्नी कुब्जा यष्टिविशेषः कुबडीति अक्षमाला स्मरणी इंद्रियमाला च यः सकौपीनः सः कौपृथिव्यां पीनः समृद्धः आचार्याः शंकराचार्याः धर्मप्रवक्तारश्च स्वामी ऐश्वर्यवान् समर्थः शक्तश्च एतस्य लोके स्वामी समर्थइति संज्ञा प्रसिद्धा आचार्योक्त धर्मः राज्ञाप्रवर्तितश्चेत् प्रचराति नान्यथेत्यर्थः कल्पवृक्षो हि ज्ञानवर्जं सर्वं भोगजातं ददाति तादृक्कौशलं ज्ञानप्रदानकौशलं अहो कल्पवृक्ष भवता एवं तपसा वपुः संशोष्य रामदासपदयुगं समाश्रितं तर्हि तत्र किमस्ति चेति पृच्छतो महाराष्ट्रजनास्तदीयभाषया चट चट इति उत्तरयंतेवेति चटइति सर्वनाम महाराष्ट्रेषु प्रसिद्धं चटचटेति पादुकाशब्दानुकरणं च सर्वांगीणां सर्वांगव्यापिनी शीतार्तिः जानकी दुःखं शीतपीडा च आनीलपाटलां हुर्मुजीतिलोके ॥ १ ॥

व्हायेति मनुजजनि नृजन्म रामदासता रामदासत्वं या जनिचा अस्य जन्मनः फलावगमः साफल्यं या जनि अत्र जने चाफलावगमः चाफळनामकग्रामप्राप्तिः ॥ ३५१ ॥

तत्कृतं दासबोधाख्यं ग्रंथं वक्तुमाह बोधस्येति बोधः ज्ञानं दासस्य पृष्ठं न त्यजति दासस्य यद्यप्यौदासीन्यं तत्र तथाप्येतत्पृष्ठलग्नएव दासबोधइति शब्दे दासस्य पश्चाल्लग्नो बोधः स्पष्टएव दृश्यतइति ॥ ३५२ ॥

रंगनाथनामानं भक्तं वर्णयति शूरेति सच सर्वदा कंचुकोष्णीषखड्गधनुर्बाणादिशूरवेषेन वर्तते स्म रंगनाथः कृष्णः अयंच शूरकुलं यादवकुलं तस्य भूषणं शूरकुलयोग्यभूषणयुक्तश्च विबुधैः देवैराद्दतं पदं यस्य ज्ञानी यः आत्या नाम तस्य भ्राता तेनाराधितं च निगडमस्यास्तीति निगडी निगडीकृतं संस्थानं मरणं येन

यस्य मनोहरनामा हरिः सहायो नरस्य नीलांगः ॥
अरिवर्गं विजितवतो द्रुतसद्गतयेऽस्य को नु विवदेत ॥ ३५४ ॥
गंगा तत्र सरस्वती च यमुना तत्रैव चेत्यादिना
प्रोक्ता श्रीधरकीर्तनस्य मुनिभिर्निःशेषतीर्थात्मता ॥
लोकप्रत्ययगामिनी तु विहिता सा तेन धन्यात्मना
नैके यत्कृतकीर्तने गतिमगुर्यद्ब्रह्मरक्षोगणाः ॥ ३५५ ॥
साधोः श्रीरंगनाथस्यायतनं चरणे हरेः ॥
इति ज्ञापयितुं गंगा यतः स्रवति नित्यशः ॥ ३५६ ॥
आनंदं यदि संततं स्पृहयसे कुर्यास्त्वमेकं सखे
याहि श्रीरघुनाथपादयुगलीमन्यद् वृथा मा कृथाः ॥
यामासाद्य समूर्तिमांस्त्वयमयं वर्वर्त्यहो सर्वदे-
स्येवं दर्शयति स्फुटं न हि जनं किं ब्रह्मनालंबनम् ॥ ३५७ ॥

निगडी नामा ग्रामस्तत्र संस्थानं यस्य को ब्रह्मा विर्गरूढस्तयोर्नाथः कवीनां ज्ञानिनां नाथश्च ॥ ३५३ ॥

यस्येति मनोहरनामा श्यामलः हरिः यस्य सहायः जितकामादिरिपोस्तस्य द्रुतं सद्गतिर्नस्यादित्यत्र को विवादं कुर्यात् नकोऽपीति यस्य रंगनाथस्य मनोहरसंज्ञकः नीलः हरिरश्वः सहायआसीत् तेन भाग्यनगरात् यामचतुष्टयेन वटग्रामं आगच्छतः मध्ये चौरैर्निरुद्धस्तान् जित्वा शीघ्रमागच्छदिति रंगनाथः निगडीग्रामान्निर्गत्य केशवस्वामिनो दर्शनार्थं भाग्यनगरं गच्छन् मध्ये वटग्रामे वसतिं चकार तत्र जयरामस्वामिनाभ्यर्थितं भवंतस्तु दूरं गच्छंति श्रीगुरुचरणानां पुण्यतिथौ कीर्तनार्थं आगमनं भवितव्यं तदवश्यमित्यंगीकृत्य गतस्तत्र तु कीर्तनसमारंभवशात् पुण्यतिथिदिनस्मरणं नासीत् तत्र दिने यदा संध्योपासने देशकालसंकीर्तनं कृतं तदा स्मरणं जातं अथ तदात्व एव निर्गत्य यामचतुष्टयेन वटग्राममागतइत्याख्यायिकामाचक्षते ॥ ३५४ ॥

गंगेति यत्कृतहरिकीर्तने ब्रह्मराक्षसाः गतिमापुर्वंतिस्मेति प्रसिद्धं ॥ ३५५ ॥

साधोरिति यस्य समाध्याख्यायतनात् भागीरथी स्रवतीति कथयंति तद्युक्तं एतस्य हरेः पदएव आयतनं तत्र सास्त्येवेति यदाचार्य शिवाजीराजेनाहूतो मार्गेऽश्वेना गच्छन्नभूत् तदा निगडीग्रामेऽश्वपदं प्रवाहजले निमग्नं तत्कशया ताडितोऽपि नोद्धृतवान् तदा चायमवरुह्याह अत्रैवास्माकमायतनमिति ततः पदमुद्धृतमिति हरेरश्वस्य पदे ॥ ३५६ ॥

आनंदमूर्तिं वर्णयति रघुनाथपादयुगुले आनंदो मूर्तिमानास्तइति नालंबनं इतरप्रमाणानपेक्षं स्वतः प्रमाणमित्यर्थः ब्रह्मदेवः न किं दर्शयति आनंदमूर्तेर्गुरवो

भाग्याभिधाननगरे सुरदर्शनार्थं
गच्छन्यथा किमपि नर्मपरैस्तुरुष्कैः ॥
कृष्टोऽधिचूडमधिदर्शयति स्म सद्यः
सान्वर्थभावमवतात्स हि केशवोऽस्मान् ॥ ३५८ ॥

जलाशयं स्वेन पुरा प्रविश्य संहारकृत्पत्तनमेत्य सद्यः॥
चकार शांतस्य गुरोरभीष्टं कृष्णं वितृष्णं तमहं प्रपद्ये ॥ ३५९ ॥

गद्यम् । अदूरगोपुंजं भांडीरकोपनामान्वयं वटग्रामं समासाद्य का-मं सह वयस्यैः क्रीडायां स्वपृष्ठमारूढं मामवरोहणसीमा-मतीत्याविलंबितं लंबमानस्य प्रलंबस्य प्राणनिर्वापणेन परिश्रान्तमश्रांतं सखिभिः समं भूरिशः परिचरतोऽस्य प-रमेश्वरस्यैतत्सांप्रतमपि ममास्त्यंतमसांप्रतमिति स एष इहैव तादृक् परिचर्य एवं विचार्य तत्कामो रामः प्रतीक्षमाणोऽभूत् तावत् कलावतरंतं तादृग्वटग्रामं समाश्रयंतं प्रलंबा-सुरसंपद्विधमनेन परिश्रमवन्तं भगवन्तं श्रीकृष्णं समा-लोच्य त्रेतायां दशग्रीवरूपेण द्वापरेऽपि शिशुपालरूपेण च श्रीमच्चरणद्वेषमेवार्जितवन्तं स्वमंडलीस्थं चैनं जयं 'मा-मात्मपरदेहेषु प्रद्विषंतोऽभ्यसूयकाः ॥ तानहं द्विषतः क्रू-रान् संसारेषु नराधमान् ॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरी-ष्वेव योनिषु ' इत्यूचिवान् भगवान् पुनरप्यासुर्यामेव यो-न्यां न कच्चित् क्षिपतीति शंकमानस्तस्मिन् प्रसादचिका रयिषया तं जयं पुरस्कृत्येव निरंतरं यः परिचचार तमा-प्रकामं जयरामं दीनानुद्धरंतमनंतं सन्तं प्रति संप्रति पंत-विठ्ठलकृतानंतनतयः संततमुल्लसन्तु ॥ १ ॥

रघुनाथचरणाः तत्सन्निधिमासाद्य मूर्तिमानानंदः आनंदमूर्तिरित्यर्थः आस्ते इति वनरूपं न तु निवासरूपं ब्रह्मनालं नाम ग्रामः कथयति ब्रह्मनालं वने रघुनाथायतने समीपे आनंदमूर्त्यायतनं प्रसिद्धं ॥ ३५७ ॥

केशवस्वामिनं वर्णयति भाग्येति अत्रेयमाख्यायिका ' केशवो हि पूर्वं यवनकार्य-पुरुषआसीत् अथ केनचित्कारणेन विरक्तोऽभूत् तस्य कदाचिद्भाग्यनगरे दे-वदर्शनार्थं गच्छतः केनाचिद्यवनेन पूर्वपरिचितेन नर्मणा पश्चादेत्य तूर्णीं शिखां धृत्वा स्थितं यावत्स्वामी अग्रतो जगाम तावती शिखा वृद्धा तदद्भुतं दृष्ट्वा यवनै रपराधःक्षमापितइति ' स्वान्वर्थभावः केशवभावः प्रशस्ताः केशाः यस्य स केशवः केशाद्वोऽन्यतरस्यामिति व्याकरणसूत्रं ॥ ३५८ ॥

त्रिलोकीसाम्राज्यं तृणमिव यदग्रे स्फुरति तत्
पदं यत्संबंधात्परमनुभवंत्यत्र विबुधाः ॥
न यत्र स्थेमानं कलयति कदाचिन्मदलवः
स कोऽप्यस्मिंल्लोके गुरुरमृतराजो विजयते ॥ ३६० ॥
यन्नूनं समजीजनत्सुमधुरं सारस्वतो मां रसः
श्लाघंते स्पृहयंति हंत विबुधा मामेव नैनं क्वचित् ॥

कृष्णाप्पानामानं जयरामस्वामिगुरुं वर्णयति । जलाशयमिति अत्रेयऽमाख्यायिका ' महादेवगिरिशिखरे शांतो नाम जंगमः सिद्ध आसीत् तच्छिष्यः कृष्णाप्पा शांतेन स्वदेहावसानसमये उक्तं मया काश्यां ऋणं कृतमस्ति तदिदानींनिर्याप्य मयि जीवति मे ऋणपत्रमानेतव्यमिति तदानीं कृष्णाप्पा महाप्रसाद इत्युक्त्वा तत्रस्यजलाशये द्रविणं गृहीत्वा निमज्ज्य काश्यां मणिकर्णिकाघट्टे उन्मग्नः । अथ ऋणनिर्यातनं कृत्वा पत्रं गृहीत्वा तदात्वएव पुनस्तेनैव पथाऽगतइति ' संहारकृत् शिवः स च कृष्णः कृष्णएव यथा कृष्णो जलाशयं समुद्रं प्रविश्य संहारकर्तुर्यमस्य पत्तनं गत्वा गुरोः सांदीपनेः अभीष्टं मृतपुत्रानयनरूपं चकारेति ॥ ३५९ ॥

(गद्यव्याख्या) पुरा श्री कृष्णो रामादिभिः सह वृंदावने भांडीरवटाधः क्रीडन्नभूत् तदा प्रलंबासुरः शिशुरूपेण तत्र प्रविश्य क्रीडायां रामं स्वपृष्ठमारूढं जिघांसया दूरमनैषीत् तज्ज्ञात्वा बलभद्रेण स हतः तच्छ्रमश्रांतं रामं श्रीकृष्णः परिचचार तद्वत्सलो न समीचीनमिति मत्वा क्वचिदपि स्वयमेवं चिरं कृष्णः परिचर्यइति कलौ कृष्णरूपेणावतरन् रामः परिचचारेव जयनशापदग्धेन त्रेताद्वापारयोरावणशिशुपालरूपेण हरिद्वेषएव कृतः तेनानिष्टं प्रसज्जेतेति स्वमंडलस्थं तं जयंपुरस्कृत्य परिचचारेव वटग्रामः बहुशिफासंकुलत्वेन एकोऽपि सन्ननेकवटप्रायत्वेनासीदिति ग्रामव्यपदेशः अन्यत्र वडगांवइति अदूरे गोपुंजोस्म अन्यत्र गोपुंजनामको ग्रामो यत्समीपेऽस्ति भांडीरकेत्युपनाम्नः आश्रयभूतं भांडिरकामिति उपनामस्यतत्कुलस्याश्रयभूतं वटग्रामे एतदुपनामकमेकं कुलं चिरं वर्तते प्रलंबस्य असुरसंपत् घातुकत्वकौशल्यं प्रलंबा महती असुरसंपतिश्च निधमनं नाशः जयं पुरस्कृत्य वर्तमानो रामो जयरामो भवतीति ॥ २ ॥

अमृतराजाख्यं भक्तं वर्णयति त्रिलोकीति अमृतसंबंधाद्विबुधाः देवाः स्वर्गसाम्राज्यमनुभवंति किं च तदमृतं मादकं अतएव तुच्छं अयं तु अमृतराजः सत्संबंधाद्विबुधाः संतः तत् ब्रह्मपदमनुभवंति यदग्रे त्रिलोकीराज्यं तृणवद्भाति किं च यत्र मदलवोऽपि न [illegible] अमीच मम गुरोःपरात्परगुरुगुरवः॥ ३६० ॥

यन्नूनमिति अहं [illegible]स्वतात् सामुद्राद्रसाज्जलादुत्पन्नं तन्मामेव विबुधा आद्रियंते न तु मम जनकमित्युक्तमिति मत्वेतःपरं सारस्वतं रसमेव यथामदधिकं श्लाघतां तथा

तत्कुर्यामहमीदृशं मदधिकं सारस्वतं तं रसं
श्लाघंतां स्पृहयंत्विवतीह धरणौ तेनामृतेनोषितम् ॥ ३६१ ॥
शिरःस्थितामृतकरो ज्ञानानंददयास्पदम् ॥
समर्पितशिवानंदः सिद्धराजो विराजते ॥ ३६२ ॥
शिवेन शिरसा श्लाघ्यः कलानाथस्तमोऽपहः ॥
जगदाल्हादयन्नास्ते रामश्चंद्र इवापरः ॥ ३६३ ॥
द्विश्रुतित्वं द्विदृक्त्वं च तथैवैकरसज्ञता ॥
नृमात्रे सहजं त्वेतद्रामेकृत्रिममप्यदः ॥ ३६४ ॥
पुरैव सिद्धेशकृतप्रसादो घनोदयादस्य महाप्रकाशः ॥
यज्ज्योत्स्नयांध्यं श्रुतिपद्धतिस्थं नष्टं स रामो विधुरद्वितीयः ॥३६५॥
शेषो लक्ष्मण एष वै मदनुजो भूत्वाऽप्यशेषात्मना
निर्व्याजं यदसेवतास्मि कृपणो स्वर्णस्य निर्यातने ॥

कुर्यामिति किमत्रावतीर्णामिति यस्य सारस्वतः वाग्भवो रसः कवितारूपः अमृतादप्यतिस्वादुरिति तात्पर्यं ॥ ३६१

सिद्धराजं वर्णयति शिरइति शिरसि स्थितः अमृतकरश्चंद्रो यस्य आनंदः दया च तदास्पदं समर्पितः शिवयोरुमामहेश्वरयोःआनंदो येन सिद्धराजो गणेशः अन्यत्र अमृतराजेन यस्य शिरसि हस्तः कृतः तच्छिष्यइति अमृतराजेनैवं बहु शिक्षयित्वा स्वगुरूणां ज्ञानानंदाख्यानां निकटे काश्यां प्रेषितः तत्र तेभ्योऽपि दया संपादिताऽभवत् शिवाख्यः करवीराधिपः राजा छत्रीभूतः तस्मै आनंददः एते च मम गुरोः परात्परगुरवः ॥ ३६२ ॥

श्रीरामचंद्रपंडितं स्तौति शिरसेति चंद्रपक्षे स्पष्टं गुरुपुत्रत्वाद्यः शिवाख्येन राज्ञा शिरसा वंद्यः चतुःषष्टिकलानिपुणःकिमेतावदेव न तमसः अज्ञानस्य नाशकः ज्ञानदातित्यर्थः ॥ ३६३ ॥

द्विश्रुतित्वमिति ऋग्यजूरूपवेदद्वयघनांताध्ययनवान् ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवइति दृग्द्वयवान् शाब्दे परे च निष्णातमित्यर्थः एकरसं ब्रह्मरसं अनुभवंति सदा अन्यत् स्पष्टं ॥ ३६४ ॥

पुरैवेति चंद्रविलक्षणत्वमाह चंद्रस्य आदौ शापो दत्तः पश्चात्सिद्धेशेन गणेशेनानुगृहीतः अयंतु पूर्वमेव चंद्रो हि घनपटले हतप्रभः अयं ~ घनेन अष्टविकृति मध्ये चरमो विकारस्तेन प्रकाशमानः चंद्रस्य ज्योत्स्नया नेत्र तमो नश्यति एतत्कृतज्योत्स्नया एतन्नामकेन प्रातिशाख्यसूत्रैकजातीयसंदर्भरू [illegible]न श्रुतिपद्धतिस्थं वेदपाठविषयकमांध्यं कर्णपद्धतिस्थं च एते च मम परम[illegible] : एतैः श्रीचरणैः स्वप्ने आगत्य मम गुरुचरणाः श्रीरामोपासनाबीजदानेन कृतार्थीकृताइति ॥ ३६५ ॥

तत्कार्यं स्वयमेतदीयचरितं श्रीराम इत्यादृतः
कृत्वा राममिमं स्वयं तदनुजो भूत्वाऽनुकूलोऽभवत् ॥ ३६६ ॥
ध्यानेनात्मगतं स्त्रीत्वं गतं बाह्यं विरागतः ॥
लयेन माधवीभूता राधा तन्न तयोर्भिदा ॥ ३६७ ॥
वक्तुं वयं न शक्ताः स्मो राधायाः प्रेमगौरवम् ॥
यदस्या माधवाद्भेदो न स्वचाकारं विनेतरः ॥ ३६८ ॥
सा रंगामायमना राधा स्त्रीशतविधा प्रतीपा चेत् ॥
स्यादेवानर्थकृते केशव इति लालसो बभूवास्याम् ॥ ३६९ ॥
श्रीकंठादपि पद्मजादपि महालक्ष्म्या अपि ज्येष्ठतो-
ऽपीष्टोऽभून्न हि केवलं भगवतः किंत्वात्मनोऽप्युद्धवः ॥
तद्धेतुः प्रतिभाति मेऽस्य कृतिनः कालत्रयाबाधिता
देवेऽपि व्यभिचारिणी क्वचिदहो यैकांतसत्त्वात्मता ॥ ३७० ॥

बलरामं वर्णयति शेषइति रामेण चिंतितं अयं शेषोऽप्यशेषात्मना मां सेवते स्म तस्य ऋणापकरणे नान्यउपायः तादृशाकरणमंतरेणेति कृष्णावतारे तं रामं कृत्वा स्वयमनुजो भूत्वा तं सेवतेस्मेति ॥ ३६६ ॥

राधां वर्णयति ध्यानेनेति स्वाभाविकं स्त्रीत्वं ध्यानदार्ढ्येन बाह्यं लज्जादिकं वैराग्येण गतं स्त्रीत्वे गते राधइति जातं यश्च राधः समाधवएवेति तयोर्भेदो न वै-शाखे माधवो राधइत्युभयोरेकार्थत्वेनाभेदात् ॥ ३६७ ॥

वक्तुमिति स्वचाकारष्टाप् ॥ ३६८ ॥

सारंगेति सा राधा रंगे सुरतरंगे अमायं निष्कपटं मनो यस्याः ननु अनति-लावण्यगुणा उत्तमनायकलाभे तादृशी भवेदेवेति चेन्न स्त्रीशतविधा स्त्रीणां शत-वत् विधा प्रकारो यस्याः एकतः स्त्रीशतं एकतइयमिति लावण्यगुणाधिका इयं प्रतीपा प्रतिकूला चेत् मम अनर्थाय स्यात् एतस्यावैपरीत्ये 'धावितशस्त्री धारा नाम यमागारं सा' इति जायते तत्र धाविता सद्यःशाणोल्लीढा या शस्त्री खड्गस्तस्या धारा नाम किं यमस्य अगारं गृहं सा मरणाय स्यादिति भावः स्वयं तां प्रति विपरीतश्चेत् वशकइति भवति नाम वशएव वशकः अनर्थाय न भवति प्रत्युत हितायैवेति ॥ ३६९ ॥

उद्धवं वर्णयति श्रीकंठादपीति सत्त्वात्मकस्य हरेः सत्त्वशीलता प्रिया शिवे तामसत्वं ब्रह्मणि राजसत्वं स्त्रियां चंचलत्वाद्राजसत्वं बले उभयविधत्वं आत्म-नोऽपि सत्त्वात्मता क्वचिद्व्यभिचरत्येव परमस्य क्वचिदपि मव्यभिचारितेति प्रि-यत्वे हेतुः ॥ ३७० ॥

यस्योपसर्गः क्व च नास्ति लोके सदा समाकारतया स्थितो यः ॥
स उद्धवो माधव एव साक्षादित्थं कथं प्राज्ञजनैर्न वाच्यम् ॥ ३७१ ॥
अर्जुनेन विभेद्यंते दुर्भेदा अपि भूभृतः ॥
कृपामाहात्म्यमेतद्धि मन्ये भगवतो हरेः ॥ ३७२ ॥
देवाधीनमिहानूनं नूनमर्जुनवैभवम् ॥
देव एवात एवायं श्रितो वासवसूनुना ॥ ३७३ ॥
समये शरवर्षाणां श्रीदेवस्य प्रसादतः ॥
हरितत्त्वस्य लाभोऽभूदर्जुनस्येति सांप्रतम् ॥ ३७४ ॥
स्वयं सहजतेजस्वी यद्यप्येष धनंजयः
तथाप्यसौ स्फुरद्धेतिरहिप्रियसहायतः ॥ ३७५ ॥
सर्वपार्थप्रियतमा नीलोत्पलदलप्रभा ॥
भिद्यते कृष्णतः कृष्णा स्वचाकारेणैव नान्यथा ॥ ३७६ ॥
स्वधर्मपरिनिष्ठ या य इह तीव्रया सादरं
पुमानभियुनक्ति चेद्धृतनरानुकंपे हरौ ॥
सुदर्शनकरो हरिर्भवति तं प्रति श्रीपति-
र्निदर्शनकृतेऽत्र नः स्मरणमेति देवव्रतः ॥ ३७७ ॥
अनेकधातुश्रेष्ठस्य गांगेयस्य लयो विना ॥
धनंजयप्रसंगेन दिव्यभावोत्तरः कुतः ॥ ३७८ ॥

यस्योति उपसर्गः उपद्रवः उद्धवइत्यस्य उपसर्गः उत् नास्ति चेत् धवः इति जातं सः समाकारतया माकारयुक्तश्चेन्माधवएव भवति ॥ ३७१ ॥

अर्जुनं वर्णयति अर्जुनेति अर्जुनः पार्थस्तृणं च भूभृतः राजानः पर्वताश्च ॥ ३७२ ॥

देवाधीनमिति देवः कृष्णः पर्जन्यश्च अर्जुनः पार्थस्तृणं च ॥ ३७३ ॥

समयेति शराः बाणाः उदकानि च श्रीदेवः कृष्णः पर्जन्यश्च हरितत्वं भगवतस्तत्वं गीताभिरुपदिष्टं हरितवर्णत्वं च अर्जुनः पार्थस्तृणं च ॥ ३७४ ॥

स्वयमिति धनंजयः पार्थः स्फुरंतो हेतयः आयुधानि यस्य ज्वालाश्च अहिप्रियः शेषशायी कृष्णः सर्पप्रियो वायुश्च ॥ ३७५ ॥

सर्वेति स्त्रियाकारष्टाप् ॥ ३७६ ॥

भीष्मं वर्णयति स्वधर्मेति नरः अर्जुनः मानवश्च सुदर्शनं चक्रं सुष्ठु दर्शनं च यद्यपि भगवतासमरसीम्नि पतितं रथचक्रं धृतं सुदर्शनं तथापि तदपि तत्प्रायमेवेति ॥ ३७७ ॥

अनेकेति अनेकधा श्रेष्ठस्य गांगेयस्य भीष्मस्य लयो मृत्युर्धनंजयस्य पार्थस्य

यः कृष्णेन महाप्रसादसुमुखीभूतेन तूत्पादितः
कृष्णेनैव सहोषितो भगवता कृष्णेन चांते स्मृतः ॥
तत्त्वं कृष्णसखेन यस्य गदितं यः कृष्णकृष्णाब्रुवः
सोऽयं कृष्णमयः कथं न विदुरो वाचः सतां संसदि ॥ ३७९ ॥
न भुंक्ते स्वाद्वन्नं विविधमपि मंदस्य भगवा-
नथो भुंक्ते फल्ग्वप्युदितरुचि तज्ज्ञान्युपहृतम् ॥
खलप्रत्तं यत्नाद्विषमिव परित्यज्य विदुरो-
दजे गत्वाऽभुंक्त स्वयमहह जोन्नालकणिकाः ॥ ३८० ॥
लोकेषु हंहो मम सोदरं तत्पद्मं बभूव श्रिय आसनाय ॥
तत्पुंडरीकेण तदीर्ष्यया किं स्थानं रमेशो गमितः किमेषः ॥ ३८१ ॥
भित्तिं कापि वदत्यभित्तिमपरेत्येवं द्विधाऽपि श्रुति-
स्तत्रादर्शि तु भित्त्यभाव उचितः श्रीशंकरार्यैस्त्रिभिः ॥
भित्तिः सर्वत ईक्षणे पुनरिति श्रीमध्वपादैरिहा-
द्ये साकाशजता तु हेतुरपरे सा मध्यगेहोत्थता ॥ ३८२ ॥

प्रसंगेन दिव्यभावो वसुता उत्तरा यत्र अनेकेषु धातुषु श्रेष्ठं गांगेयं हेम तस्य लयेः विलीनता अग्निप्रसंगे दिव्यभावो निर्मलता उत्तरा यत्र ॥ ३७८ ॥

विदुरं वर्णयति यइति कृष्णेन वेदव्यासेन कृष्णेन अर्जुनेन कृष्णसखेन उद्धवेन मैत्रेयेण च स हि व्याससखः सतीर्थ्यत्वात् भगवता निर्वाणसमये यस्य स्मरणं कृतं ॥ ३७९ ॥

न भुंक्तइति जोन्नालाः यावनालाः ॥ ३८०

पुंडरीकं वर्णयति पुंडरीकः सितांभोजं च तेन विचारः कृतः मम सहोदरं पद्मं श्रियआसनाय बभूव श्रीस्तत्रास्ते इतीर्ष्यया श्रियः पतिः स्थानं गमितइव ॥ ३८१ ॥

भित्तिमिति कापि श्रुतिर्जीवेशयोर्भेदमाह कौशिकोपनिषदिति ' **भिन्नो चिंत्यः** परमोजीवसंघातपूर्णः परो जीवसंघो ह्यपूर्णः यतस्त्वसौ नित्यमुक्तोऽयं च बद्धस्तस्मान्मोक्षं तत एवाभिवांछे ' दित्यादिका अपरा अभित्तिमैक्यमाह तत्रैव ' स्वविन्नमापोहि परः स्वतंत्रस्तस्मादसौ मोच्यते नित्यमुक्तः सएव जीवोऽविद्ययाबंधमेति तन्नाशे तु ब्रह्मसंपद्यतेतः ' मिथ्या भेदो ब्रह्मभावस्तु 'सत्यस्तस्माद्विद्वान्न प्रमाद्येत सत्यादिति' तत्राभेदं श्रीशंकराचार्याउचितत्वेन मेनिरे श्रीमध्वाचार्यास्तु भेदं उचितत्वेन मेनिरे अत्र कारणं शंकराचार्यास्तु आकाशलिंगादुत्पन्नास्तैः सर्वतईक्षिते भित्तिः क्वापि नास्तीति दृष्टं मध्वाचार्या तु मध्यगेहनामभट्टादुत्पन्नास्तैरादौ सर्वतईक्षितं तावत् परितो भित्तिरेवेति मध्यगेहस्यत्वात् शंकराचार्याणां पिता क्वचित् तीर्थयात्रां कर्तुं गतवान्

नित्यानिमेषचक्षुः सत्पक्षसमाश्रयेण मत्स्येंद्रः ॥
विहरति वनैकवृत्तिर्विमलयितुं सर्वतो भुवनम् ॥ ३८३ ॥
लोकोत्तरानुकंपी अनपार्थविभूतिरचितगोरक्षः ॥
मत्स्येंद्रो न विरक्तं कंकं कुरुते स्वकाक्षपातेन ॥ ३८४ ॥
भुवने विचरत्यनिशं शंखं जित्वैव सर्वशो निगमम् ॥
गोरक्षाय समददाद्धुपहितशृंगोऽत्र मत्स्येंद्रः ॥ ३८५ ॥
अथ नाथपथं तात कथं कथयितुं क्षमे ॥
मूर्ता यत्रोपलभ्यंते निवृत्तिज्ञानमुक्तयः ॥ ३८६ ॥
यदि ज्ञानं च मुक्तिं च लब्धुमिच्छस्ययत्नतः ॥
निःसीमप्रेमभरितो निवृत्तिं नित्यमाश्रय ॥ ३८७ ॥

पश्चात्तन्मात्रा आकाशलिंगसेवा चिरं कृता कदाचित्तस्य महोत्सवे सर्वजनेषु पश्यत्सु आकाशलिंगात्तेजो निर्गत्य तस्या मुखं प्रविष्टं तेन सा गर्भवती अभवत् अथ महाजनैस्तद्दैव कृत्यमिति मत्वा न जुगुप्सा कृता ते शंकराचार्याइति संबंधेस्थितं ॥ ३८२ ॥

मत्स्येंद्रनाथं वर्णयति नित्येति निमेषरहितज्ञानः अनिमेषनेत्रश्च सत्पक्षः साधुपक्षः सत्पतत्रश्च मत्स्येंद्रः मीनश्रेष्ठश्च वनं विपिनं जलं च भुवनं जगत् जलं च मत्स्यानां स्थित्या जलं विमलं भवति ॥ ३८३ ॥

लोकेति अतिशयितकरुणः अनपार्था अमोघा या भूतिर्भस्म तेन रचितः उत्पादितः गोरक्षो येन येन कस्यै चित् पुत्रार्थिन्यै विभूतिर्दत्ता इमां भक्षय तव पुत्रः स्यादिति तया गृहीत्वाऽनंतरं भीता सती तां उत्करे तत्याज वर्षेषु गतेषु मत्स्येंद्र आगत्य पृष्टवान् पुत्रः क्वास्ति तयोक्तं मया भस्म न भक्षितं तर्हि त्यक्तं क्व उत्करे दर्शय दर्शितं तेनाहूतं तावद्बाहिर्यातः पुत्रः तं गोरक्षनाम्ना चकारेति समाख्यायिका स मत्स्येंद्रः स्वकाक्षः कटाक्षस्तस्य पातेन कं कं विरक्तं न कुरुते अपि तु यो यो मिलितस्तं तं सर्वं मत्स्येंद्रः विराटः लोके उत्तरे स्वपुत्रे कृपालुः पार्थरहिता अपार्था सा न अनपार्था तद्वती संपतिस्तया रचिता गवां रक्षा यस्य स्वको यः अक्षः पाशः तेन कंकं धर्मराजं विगतरक्तं न करोतिस्मेति किं ॥ ३८४ ॥

भुवनेति यथा मत्स्यावतारो हरिर्भुवने जले विचरन् शंखासुरं जित्वा वेदं गोः वाण्याः रक्षकाय ब्रह्मणे दत्तवान् तस्य च शृंगमभूत् तथायं भुवने जगति निगमं खं जित्वा मथित्वा शं सुखं गोरक्षायाददात् वादनार्थं गृहीतं शृंगं येन ॥ ३८५ ॥

नाथपथं वर्णयति नाथः आदिनाथः शिवः निवृत्तिः निवृत्तिनाथश्च ज्ञानं ज्ञानदेवश्च मुक्तिः मुक्तिनाथा च ॥ ३८६ ॥

निवृत्तिनाथं वर्णयति यदिति निवृत्तिं वैराग्यमाश्रितस्य क्रमेण ज्ञानमुक्तीभवतः